

เอกสารวิชาการส่วนบุคคล
(Individual Study)

หลักนิติธรรมกับการพัฒนาประชาธิปไตย
กรณีศึกษาหลักธรรมในพระพุทธศาสนา

จัดทำโดย พลเอกศุภวุฒิ อดุมะ
รหัสประจำตัว ๖๑๐๖๔๐

รายงานนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม
หลักสูตรหลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๖
วิทยาลัยศาลรัฐธรรมนูญ
สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

ลิขสิทธิ์ของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

๒๕ เม.ย. ๒๕๖๓

หลักนิติธรรมกับการพัฒนาประชาธิปไตย กรณีศึกษาหลักธรรมในพระพุทธศาสนา

พลเอกสุภาภูมิ อุดมะ*

ความนำ

ประเทศไทยปกครองด้วยระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขมาเป็นเวลา ๘๖ ปีแล้ว นับตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๕ มีรัฐธรรมนูญมาแล้ว ๑๙ ฉบับ แสดงว่าการพัฒนาประชาธิปไตยอาจจะมีปัญหา เช่น ระดับการศึกษาของประชาชน การบริหารของรัฐบาลแต่ละรัฐบาล สังคมวัฒนธรรมไทย ทั้งที่ประเทศไทยนับถือศาสนาพุทธเป็นส่วนใหญ่มากถึงร้อยละ ๘๐ หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็นประโยชน์มีมากมาย ไม่ว่าจะเป็นหลักอริยสัจ ๔, หลักทศพิธราชธรรม, หลักพรหมวิหาร ๔, สังคหวัตถุ ๔, ฆราวาสธรรม ๔ เป็นต้น หากประชาชนได้นำหลักธรรมในพระพุทธศาสนามาใช้แล้ว นอกจากจะเกิดประโยชน์แก่ตนเอง ยังทำให้สังคมไทยน่าอยู่ มีความสุข มีความรักใคร่สามัคคีต่อกัน และยังส่งเสริมให้ประชาธิปไตยมีการพัฒนาอย่างยั่งยืน ประเทศไทยยังได้นำหลักนิติธรรมมาใช้อย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมเป็นครั้งแรก โดยบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญพุทธศักราช ๒๕๕๐ โดยหลักนิติธรรมถือว่ากฎหมายเป็นใหญ่ ประชาชนมีความเสมอภาคภายใต้กฎหมายเดียวกัน ผู้พิพากษา ตุลาการ มีอิสระในการตัดสินอรรถคดีทั้งปวง

ผู้เขียนได้เขียนบทความชื่อว่า หลักนิติธรรมกับการพัฒนาประชาธิปไตย กรณีศึกษาหลักธรรมในพระพุทธศาสนา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาในเรื่องหลักนิติธรรม หลักประชาธิปไตย และหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาว่า มีแนวความคิดและมีหลักการอย่างไร แต่ละหลักการมีความเหมือน แตกต่างหรือมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงสอดคล้องกันอย่างไร ทั้งนี้ เพื่อเป็นแนวทางในการส่งเสริมเผยแพร่ให้มีการใช้หลักนิติธรรม เพื่อพัฒนาประชาธิปไตยของไทยให้มีความเจริญก้าวหน้าอย่างมั่นคง โดยมีหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ เพื่อให้สังคมมีความผาสุก สงบและมีสันติตลอดไป

* สมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติ

หลักนิติธรรม (Rule of Law)

ในอดีตตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ มีนักคิดนักปรัชญา อาทิเช่น Plato และ Aristotle ได้คิดค้นรูปแบบปกครอง เพื่อให้มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุขมานานนับพันๆปี มีการลองผิดลองถูกแนวคิดต่าง ๆ มากมาย ในที่สุดได้ข้อสรุปอันเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าสังคมอันชอบธรรมที่จะเกิดขึ้นได้ต้องเป็นสังคมที่ใช้กฎหมายเป็นหลักในการปกครอง (Rule of Law) ไม่ใช่สังคมที่บุคคลคนเดียวหรือคณะบุคคลเป็นใหญ่ (Rule by Man) เป็นผู้ใช้อำนาจโดยอำเภอใจ โดยปราศจากการควบคุม

อย่างไรก็ตาม การมีกฎหมายเป็นหลักในสังคมยังไม่เพียงพอเพราะมนุษย์เป็นผู้สร้างกฎหมายซึ่งมนุษย์ปุถุชน ย่อมมีทั้งดีและไม่ดี มีอคติ รัก โลภ โกรธ หลง มีฉ้อฉล มนุษย์อาจใช้กฎหมายสร้างความไม่เป็นธรรมโดยใช้กฎหมายทำลายฝ่ายตรงข้าม ใช้กฎหมายสร้างความถูกต้องให้ตนเอง ดังนั้นกฎหมายจึงต้องอยู่ภายใต้หลักพื้นฐานบางประการก็คือหลักนิติธรรม (Rule of Law)^[๑]

คำนิยามและความหมายของหลักนิติธรรม

ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒ ได้ให้ความหมายว่า หลักพื้นฐานของกฎหมาย ซึ่งตรงกับภาษาอังกฤษว่า “The Rule of law” หลักนิติธรรมมีวิวัฒนาการมาจากประเทศอังกฤษซึ่งใช้กฎหมายจารีตประเพณี (Common Law) ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ศาสตราจารย์ชาวอังกฤษชื่อ ไดซี (A.V. Dicey) เป็นคนแรกที่ใช้คำว่า Rule of Law ได้หนังสือของตนชื่อว่า “The Introduction of Study of The Constitution” ซึ่งหลักนิติธรรมที่เวลานั้น มีหลัก ๓ ประการคือ

๑. คือความสูงสุดของกฎหมายธรรมดา ทุกคนไม่ว่าจะเป็นประชาชนธรรมดาขึ้นไปจนถึงรัฐมนตรีต้องอยู่ภายใต้กฎหมายเดียวกัน

๒. ความเสมอภาคภายใต้กฎหมายของเจ้าหน้าที่และประชาชนภายใต้ศาลเดียวกัน กล่าวคือทุกคนได้รับความคุ้มครองโดยศาลธรรมดาที่เรียกว่าศาลยุติธรรม

๓. รัฐธรรมนูญอังกฤษเป็นรัฐธรรมนูญที่เป็นผลมาจากการรับรองและคุ้มครองสิทธิเสรีภาพพลเมืองโดยศาลยุติธรรมไม่ได้เกิดขึ้นจากบทบัญญัติโดยเจตจำนงอย่างรัฐธรรมนูญ ของสหรัฐอเมริกา

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า Dicey ให้ความสำคัญกับความสูงสุดของกฎหมายเหนือการใช้อำนาจตามอำเภอใจของมนุษย์ Dicey ให้ความสำคัญกับความเท่าเทียมกันของเจ้าหน้าที่รัฐและรัฐกับพลเมือง

^[๑] ศาสตราจารย์ ดร.กำชัย จงจักรพันธ์. (กล่าวบรรยายร่างข้อเสนอเรื่อง หลักนิติธรรม ความหมาย สาระสำคัญ และ ผลของการฝ่าฝืน, โรงแรมรามาร์คเด้นส์ วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖). www.thailawreform.go.th. สืบค้นวันที่ ๒๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

และท้ายที่สุด Dicey ให้ความสำคัญกับศาลยุติธรรมซึ่งเป็นผู้คุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของพลเมืองนี้เองเป็นต้นกำเนิดของคำว่า Rule of Law^[๒]

แอล ฟูลเลอร์ (L. Fuller) ผู้เขียนหนังสือ The Morality of Law ได้อธิบายว่า หลักนิติธรรมต้องประกอบด้วย ๘ ข้อ คือ

๑. ทุกคนต้องเคารพกฎหมายที่มีอยู่
๒. กฎหมายต้องประกาศให้ทราบล่วงหน้าโดยทั่วกัน
๓. กฎหมายต้องไม่มีผลย้อนหลัง
๔. กฎหมายต้องบัญญัติไว้ชัดเจน เพื่อหลีกเลี่ยงการใช้ดุลพินิจตามอำเภอใจโดยชัดเจน
๕. กฎหมายต้องหลีกเลี่ยงความขัดแย้งกันเอง
๖. กฎหมายต้องไม่บังคับในสิ่งที่เป็นไปได้
๗. กฎหมายต้องยืนยงคงอยู่เพื่อหยั่งรากลึกในสังคมแต่ต้องปรับตัวให้เข้ากับสภาพความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมได้
๘. การบังคับใช้กฎหมายต้องสอดคล้องกับกฎเกณฑ์ที่ประกาศไว้ทุกประการ^[๓]

หลักนิติธรรม (The Rule of law) โดยบริบทของแต่ละประเทศจะเห็นได้ว่าการให้คำนิยามไว้แตกต่างกันออกไป แต่หนึ่งในคำนิยามที่มีความชัดเจนมากที่สุดคือคำนิยามของ ทอม บิงแฮม (Tom Bingham) อดีตประธานศาลฎีกาของประเทศอังกฤษซึ่งให้ความหมายว่า หลักนิติธรรมหมายถึง หลักที่กำหนดให้บุคคลทุกคนและองค์กรของรัฐทุกองค์กรไม่ว่าจะเป็นองค์กรภาครัฐหรือภาคเอกชนจะต้องอยู่ภายใต้กฎหมายของรัฐ และเป็นกฎหมายที่ถูกบังคับใช้โดยศาล^[๔]

ส่วนในประเทศไทยมีแนวความคิดว่า หลักนิติธรรมเป็นกฎเกณฑ์แห่งการใช้กฎหมาย ซึ่งเป็นหลักที่อยู่เหนือกฎหมายอีกชั้นหนึ่ง โดยหลักนิติธรรมนี้จะหลักกำหนดแบบแผนแห่งกฎหมาย เพื่อป้องกันการตรากฎหมายมาใช้บังคับ ตามอำเภอใจโดยปราศจากกฎเกณฑ์ที่เป็นธรรม อันเป็นแนวคิดที่ได้รับการพัฒนามาจากประเทศอังกฤษซึ่งเป็นระบบกฎหมายแบบคอมมอน ลอว์ (Common Law) หรือระบบกฎหมายจารีตประเพณี โดยต่อมาประเทศในภาคพื้นยุโรปซึ่งส่วนใหญ่ใช้ระบบกฎหมายแบบซีวิล ลอว์ (Civil Law) หรือระบบกฎหมายลายลักษณ์อักษร และในประเทศสหรัฐอเมริกาได้มีการพัฒนาหลักการที่คล้ายคลึงกับความสำเร็จ หลักนิติธรรมดังกล่าวโดยเรียกว่า หลักนิติรัฐ (Legal State) และหลักนิติกระบวนการ (Due Process of Law) ขึ้น

^[๒] ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.บวรศักดิ์ อุวรรณโณ, ๒๕๕๙, “เอกสารวิชาการหลักนิติธรรมประชาธิปไตยและธรรมาธิปไตย”, หน้า ๖.

^[๓] อ้างแล้ว เชิงอรรถ ๒.

^[๔] เพลินตา ตันรังสรรค์, ๒๕๖๐, “หลักนิติธรรมกับประชาธิปไตย”, ในจุลนิติ ปี ๑๓ ฉบับที่ ๑ มกราคม-กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กลุ่มงานการพิมพ์ สำนักการพิมพ์, สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา, หน้า ๕๓

ศาสตราจารย์ธานินทร์ กรัยวิเชียร ได้อธิบาย The Rule of law ว่า นิติธรรมวินัย หมายถึง หลักแห่งกฎหมายที่เทิดทูนศักดิ์แห่งความเป็นมนุษย์และยอมรับนับถือสิทธิและเสรีภาพแห่งมนุษยชน ทุกแห่งรัฐต้องให้ความอารักขา ค้ำครองมนุษยชนให้พ้นจากสิทธิทรชน หากมีข้อพิพาทใดๆ เกิดขึ้น ไม่ว่ารัฐกับเอกชนหรือระหว่างเอกชนกับเอกชน ศาลสถิตยุติธรรมเท่านั้นที่มีอำนาจอิสระและเด็ดขาด ในการตัดสินข้อพิพาทนั้นตามกฎหมายของบ้านเมือง^[๕]

ศาสตราจารย์ ดร.กำชัย จงจักรพันธุ์ ได้ให้ความหมายของหลักนิติธรรมว่า หลักพื้นฐานที่มุ่งจำกัดอำนาจของผู้ปกครองทำนองเดียวกับหลักนิติรัฐและยังรวมถึงหลักความเสมอภาคภายใต้กฎหมาย กฎหมายต้องมีเนื้อหาที่ชัดเจน ให้เหตุผลไม่ขัดแย้งกันเอง ปฏิบัติได้ใช้เป็นการทั่วไป เป็นธรรม กฎหมายต้องมุ่งใช้ไปในอนาคตไม่มีโทษย้อนหลังมีการบังคับใช้กฎหมายโดยเสมอภาค กระบวนการกฎหมายชัดเจน หลักความเป็นกฎหมาย ซึ่งใช้เป็นการทั่วไปไม่ว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือเอกชน มีหลักประกันในความเป็นอิสระของผู้พิพากษา ฯลฯ

หลักนิติธรรม เป็นหลักปรัชญาทางกฎหมายเบื้องต้นที่นักกฎหมายทุกคนได้รู้จักและคุ้นเคย จากการศึกษากันมาตั้งแต่ชั้นเรียนในมหาวิทยาลัยและนักกฎหมายรวมทั้งประชาชนทั่วโลกยอมรับว่าเป็นหลักกฎหมายที่อยู่เหนือบทบัญญัติของกฎหมายทั้งปวงอยู่เหนือแม้กระทั่งรัฐธรรมนูญ

หลักนิติธรรม เป็นหลักพื้นฐานของกฎหมาย ที่กระบวนการยุติธรรมหรือการกระทำใดๆ จะต้องไม่ฝ่าฝืนหรือขัดแย้งต่อหลักนิติธรรม^[๖]

คำว่า **นิติธรรม** มาจากคำสองคำ คือ **ธรรม** หมายถึง ความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ กฎธรรมชาติ ความเป็นจริงตามธรรมชาติและธรรมดานั่นเอง ธรรมชาติ คือ สิ่งต่างๆ ธรรมดา คือ ความเป็นไปของธรรมชาติ หรือความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย ธรรมเป็นสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติ ก่อนที่จะเกิดเป็นชุมชนมนุษย์ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงค้นพบความจริงข้อนี้ ก็ทรงนำมาเปิดเผยแสดงสั่งสอน และเมื่อมนุษย์มารวมกันตั้งเป็นชุมชนขึ้นมาแล้ว จึงมี **นิติ** เป็นกฎเกณฑ์ที่มนุษย์สร้างขึ้นมาเพื่อบริหารจัดการ และจัดสรรความเป็นอยู่ของหมู่มนุษย์ให้เกิดโอกาสอันดีที่จะใช้ธรรมให้เป็นประโยชน์ หรือได้ประโยชน์จากธรรมนั้น รวมความว่า **นิติธรรม** ก็คือ การจัดโครงสร้างวางระบบแบบแผนของชุมชนหรือสังคม เพื่อให้หมู่มนุษย์มาอยู่ร่วมกัน โดยมีความเป็นอยู่และความสัมพันธ์ที่ดีงามในหมู่มนุษย์จำนวนมาก ให้ได้ประโยชน์จากธรรมอย่างสูงสุด^[๗]

^[๕] อรรถพล ใหญ่สว่าง, “หลักนิติธรรมภายใต้การปกครองระบอบประชาธิปไตย,” มติชนออนไลน์, <http://m.matichon.co.th/>, สืบค้นวันที่ ๒๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

^[๖] อ้างแล้ว เชิงอรรถ ๑.

^[๗] พระธรรมปิฎก (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตโต), ๒๕๔๒, นิติศาสตร์แนวพุทธ, กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๑๓.

องค์ประกอบหรือสาระสำคัญของหลักนิติธรรม ได้แก่

๑. หลักความเป็นอิสระและความเป็นกลางของผู้พิพากษาและตุลาการ
๒. กฎหมายต้องบังคับใช้เป็นการทั่วไป
๓. กฎหมายต้องมีการประกาศใช้ให้ประชาชนทราบ
๔. กฎหมายอาญาต้องไม่มีผลย้อนหลังในทางเป็นโทษ
๕. ผู้ต้องหาหรือจำเลยในคดีอาญาต้องมีสิทธิในการต่อสู้คดี
๖. เจ้าหน้าที่ของรัฐจะใช้อำนาจได้เท่าที่กฎหมายให้อำนาจ
๗. กฎหมายจะยกเว้นความรับผิดชอบได้แก่การกระทำที่ยังไม่เกิดขึ้นไม่ได้^[๔]

หลักนิติธรรมกับรัฐธรรมนูญไทย

ประเทศไทยได้เริ่มนำเรื่องสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของหลักนิติธรรมมาใช้เป็นครั้งแรกในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๔๐ มาตรา ๒๙ บัญญัติว่า “การจำกัดสิทธิและเสรีภาพของบุคคลที่รัฐธรรมนูญรับรองไว้จะกระทำมิได้ เว้นแต่โดยอาศัยอำนาจตามบทบัญญัติกฎหมายเฉพาะเพื่อการที่รัฐธรรมนูญนี้กำหนดไว้และเท่าที่จำเป็นเท่านั้น...ฯลฯ” และมาตรา ๓๐ บัญญัติว่า “บุคคลย่อมเสมอกันในกฎหมายและได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายเท่าเทียมกัน ชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน”

หลักนิติธรรมได้ถูกทำให้เป็นบทบัญญัติแห่งกฎหมายอย่างเป็นรูปธรรมจับต้องได้ครั้งแรกโดยบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ มาตรา ๓ วรรคสองว่า “ว่า การปฏิบัติหน้าที่ของรัฐสภา คณะรัฐมนตรี และศาล รวมทั้งองค์กรตามรัฐธรรมนูญและหน่วยงานของรัฐต้องเป็นไปตามหลักนิติธรรม”^[๕]

ที่สำคัญไปกว่านั้นก็คือ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ ฉบับปัจจุบันได้นำหลักนิติธรรมไปบัญญัติไว้ มาตรา ๓ วรรคสอง ความว่า “รัฐสภา คณะรัฐมนตรี ศาล องค์กรอิสระ และหน่วยงานของรัฐ ต้องปฏิบัติหน้าที่ให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญ กฎหมาย และหลักนิติธรรม เพื่อประโยชน์ส่วนรวมของประเทศและความผาสุกของประชาชนโดยรวม” แสดงให้เห็นว่าประเทศไทยให้ความสำคัญกับหลักนิติธรรมเช่นเดียวกัน อารยประเทศอื่นๆ

กล่าวโดยสรุป ก็คือ กฎหมายเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นนั้นต้องมีหลักไว้ยึด หากกฎหมายออกนอกหลักที่ปักไว้ก็ไม่ใช่กฎหมาย ดังนั้น การออกกฎหมาย การบังคับใช้กฎหมาย การตีความ

^[๔] บรรเจิด สิงคะเนติ, “หลักนิติรัฐ (das Rechtsstaatsprinzip)”, ใน เอกบุณย์ วงศ์สวัสดิ์กุล, (บรรณาธิการ), นิติรัฐนิติธรรม, โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, (กรุงเทพฯ:๒๕๕๓), หน้า ๒๓๓๓.

^[๕] อ้างแล้ว เชิงบรรณ ๑.

กฎหมาย และกระบวนการยุติธรรมต้องอยู่ภายใต้หลักยึดคือ หลักนิติธรรม หากออกนอกหลักก็ไม่มีผลใช้บังคับ

หลักนิติธรรม คือ หลักที่ใช้กำกับดูแลตรวจสอบ อำนาจอันไม่ชอบของรัฐสภา และฝ่ายบริหารและเป็นหลักที่ใช้ตรวจสอบ การปฏิบัติหน้าที่ของผู้พิพากษา ตุลาการ อำนาจอธิปไตยทั้งสาม รวมทั้งรัฐธรรมนูญต้องอยู่ภายใต้หลักนิติธรรม

หลักนิติธรรม จึงเป็นเสาหลักที่ปักไว้ให้กฎหมายยึดเพื่อมุ่งไปสู่ความยุติธรรม หลักนิติธรรมจะช่วยป้องกันมิให้กฎหมายเป็นเครื่องมือของผู้มีอำนาจ^[๑๐]

หลักนิติรัฐ (Legal State: Rechtsstaatsprinzip)

หลักนิติรัฐ (Legal State) มีต้นกำเนิดมาจากประเทศเยอรมันโดยมีวิวัฒนาการมาจากประเทศอังกฤษ ความหมายสั้นๆง่ายๆว่า การปกครองโดยกฎหมาย มิใช่การปกครองโดยอำเภอใจของผู้ปกครอง ประเทศที่เป็นนิติรัฐ จึงต้องมีกฎหมายเป็นหลักในการปกครองประเทศ ผู้ปกครองจะกระทำการใดๆ หรือดำเนินการใดๆ ได้ต้องมีกฎหมายรับรองจะกระทำอะไรตามอำเภอใจไม่ได้

หลักนิติธรรม จึงมีหลักการพื้นฐานที่มุ่งจำกัดอำนาจของผู้ปกครองเช่นเดียวกันและทำนองเดียวกับหลักนิติรัฐ

ความเหมือนกันคือ

นิติรัฐและนิติธรรม เป็นหลักการเป็นแนวความคิดที่กำเนิดและพัฒนาขึ้นมาเพื่อมุ่งจำกัดอำนาจผู้ปกครองคุ้มครองประชาชน ทั้งนิติรัฐและนิติธรรมเกี่ยวกับกฎหมาย ทั้งนิติรัฐนิติธรรม มุ่งกำกับหรือเป็นหลักให้กับกฎหมายเพื่อให้กฎหมายต้องดี ต้องชัดเจน ต้องมีเหตุผล ต้องปฏิบัติได้ ต้องนำไปสู่ความยุติธรรมทั้งในเชิงรูปแบบและเนื้อหา

นิติรัฐ มีจุดกำเนิดและพัฒนาประวัติศาสตร์ที่แตกต่างจากนิติธรรม นิติรัฐเป็นหลักการสำคัญที่มีจุดเริ่มต้นที่ประเทศเยอรมัน อันเป็นประเทศในระบบกฎหมายลายลักษณ์อักษร(Civil Law) และหลักนิติรัฐนี้เองที่มีอิทธิพลเผยแพร่ในยุโรป นิติธรรมเน้นที่ความมีอำนาจสูงสุดของรัฐสภาที่จะออกกฎหมายมาบังคับใช้กับประชาชน แต่กฎหมายที่จะออกมา และมีผลใช้บังคับได้ต้องตั้งอยู่บนหลักนิติธรรม

ความแตกต่างกันคือ

นิติธรรมเป็นหลักการสำคัญที่มีจุดเริ่มต้นที่ประเทศอังกฤษ อันเป็นประเทศที่ระบบกฎหมายจารีตประเพณี (Common law) และหลักนิติธรรมมีอิทธิพลแพร่ไปยังประเทศสหรัฐอเมริกาและประเทศทั้งหลายที่ใช้ระบบกฎหมายจารีตประเพณี

^[๑๐] อ้างแล้ว เจริญพร ๖.

ความสัมพันธ์กัน

จุดเริ่มต้นและจุดเน้นอาจแตกต่างกันแต่สาระสำคัญต่างมุ่งจำกัดอำนาจของผู้ปกครองเหมือนกัน^[๑๑]

หลักนิติกระบวนการ (Due Process of law)

นิติกระบวนการที่ถูกต้องตามกฎหมาย(Due Process of law) ในประเทศสหรัฐอเมริกา มีวิวัฒนาการมาจากประเทศอังกฤษและนำมาพัฒนาขึ้นใหม่ให้มีความโดดเด่นและสอดคล้องกับระบบกฎหมายของอเมริกาโดยนำมาบัญญัติรับรองไว้ในรัฐธรรมนูญ ของสหรัฐอเมริกาในบทบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญครั้งที่ ๕ และครั้งที่ ๑๔ โดยวางหลักว่า “รัฐจะเพิกถอนสิทธิหรือกระทำการใดๆ อันมีผลกระทบต่อสิทธิในชีวิตและเสรีภาพ และทรัพย์สินของบุคคลโดยปราศจากกระบวนการที่ถูกต้องตามกฎหมายไม่ได้” กล่าวคือ จะต้องให้บุคคลได้มีโอกาสเข้าสู่กระบวนการไต่สวนหรือกระบวนการ การพิจารณาตัดสินที่เหมาะสม และเป็นไปตามวิถีทางที่กฎหมายกำหนดไว้จากหลักดังกล่าว เพื่อพิจารณาถึงรายละเอียดแล้วจะเห็นว่า มีลักษณะคล้ายกับหลักนิติธรรมเป็นอย่างมาก ในส่วนของราชการยอมรับศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ และการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน โดยมุ่งเน้นถึงวิธีปฏิบัติในการยอมรับสิทธิและเสรีภาพของบุคคลในกระบวนการยุติธรรมเป็นสิ่งสำคัญ^[๑๒]

หลักธรรมาภิบาล (Good Governance)

คำว่า **ธรรมาภิบาล** หรือ Good Governance มีใช้อย่างเป็นทางการครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. ๑๙๘๙ (พ.ศ.๒๕๓๒) ในรายงานเรื่อง Sub Sahara Africa : From Crisis to Growth เป็นรายงานที่ธนาคารโลกพยายามวิเคราะห์ถึงความล้มเหลวของรัฐในแอฟริกาในการพัฒนาประเทศ คำว่า Good Governance เริ่มมีบทบาทในแง่ของโลกาภิวัตน์ก็เพราะธนาคารโลกและกองทุนเงินระหว่างประเทศ เชื่อว่าการพัฒนาที่ยั่งยืนจะทำได้โดยหากประเทศนั้นปราศจาก Good Governance^[๑๓]

ธรรมาภิบาล หมายถึง การบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี เป็นแนวทางสำคัญในการจัดระเบียบให้สังคมรัฐบาล ธุรกิจเอกชน และภาคประชาชน ซึ่งครอบคลุมถึงฝ่ายวิชาการ ฝ่ายปฏิบัติการ ฝ่ายราชการและฝ่ายธุรกิจ สามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข มีความรู้รักสามัคคีและ

^[๑๑] รศ.ดร. กำชัย จงจักรพันธ์, “หลักนิติรัฐ VS หลักนิติธรรม,” IHDC [Online],

Available: http://www.thaiihdc.org/web/index.php?option=com_content&view=article&id=๑๑๐๗:-vs-&catid=๑๖:๒๕๕๗-๐๖-๒๕-๐๖-๕๑-๔๗&Itemid=๒๓, สืบค้นวันที่ ๑๓ มีนาคม ๒๕๖๑.

^[๑๒] ดร. พงศ์ศักดิ์ สุขสันต์, “หลักนิติธรรม เรื่อง : หลักนิติธรรมในทางการเมือง”, เอกสารวิชาการส่วนบุคคล, หน้า ๒.

^[๑๓] Mrs. Piyanart Singchoo, “บรรษัทภิบาลหรือ ธรรมาภิบาล,” gotoknow [Online],

Available: <https://www.gotoknow.org/posts/๕๓๕๐๐๕>, สืบค้นวันที่ ๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

รวมกันเป็นพลังก่อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน และเป็นส่วนเสริมสร้างความเข้มแข็งหรือภูมิคุ้มกันแก่ประเทศ รัฐบาลไทยได้เห็นความสำคัญของเรื่องนี้จึงออกระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรี ว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๒ เพื่อเป็นพื้นฐานที่จะช่วยพัฒนาสังคมทั้งระบบให้มีคุณภาพและมีประสิทธิภาพ โดยยึดหลัก ๖ ประการคือ หลักนิติธรรม หลักคุณธรรม หลักความโปร่งใส หลักการมีส่วนร่วม หลักความรับผิดชอบ และหลักความคุ้มค่า องค์กรธุรกิจสามารถนำหลักดังกล่าวไปปรับใช้เพื่อเป็นแนวทางการนำพาองค์กร และสังคม ก้าวไปสู่ความสำเร็จพร้อมๆ กัน

ประชาธิปไตย (Democracy)

ประชาธิปไตยเป็นระบอบการปกครองแบบหนึ่งซึ่งการบริหารอำนาจรัฐมาจากเสียงข้างมากของพลเมือง ผู้เป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย โดยพลเมืองสามารถใช้อำนาจของตนเอง หรือผ่านทางผู้แทนที่เลือกไปใช้อำนาจแทนก็ได้ ประชาธิปไตยยังเป็นอุดมคติที่ว่าพลเมืองในชาติร่วมกันพิจารณากฎหมายและการปฏิบัติของรัฐ และกำหนดให้พลเมืองทุกคนมีโอกาสแสดงความคิดเห็นและเจตนาของความเท่าเทียมกัน

ประชาธิปไตยเกิดขึ้นในบางนครรัฐของกรีกโบราณโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเอเธนส์ เมื่อ ๕๐๘ ปีก่อนคริสตกาลประชาธิปไตยแบบนี้เรียกว่า ประชาธิปไตยทางตรง ซึ่งพลเมืองเกี่ยวข้องในกระบวนการทางการเมืองโดยตรง แต่ประชาธิปไตยในปัจจุบันเป็นประชาธิปไตยแบบผู้แทน โดยเลือกนักการเมืองเป็นผู้แทนตนในรัฐสภา จากนั้นสมาชิกสภาจะตัดสินใจด้วยเสียงข้างมาก ประชาธิปไตยทางตรงยังมีในระดับท้องถิ่นหลายประเทศ เช่น การเลือกตั้งสมาชิกเทศบาลอย่างไรก็ดี ในระดับชาติ ความเป็นประชาธิปไตยทางตรงมีเพียงการลงประชามติ การริเริ่มออกกฎหมายและการถอดถอนผู้ได้รับเลือกตั้ง^[๑๔]

คำนิยามประชาธิปไตย

คำว่า Democracy ในภาษาอังกฤษมีรากศัพท์มาจากภาษากรีกโบราณว่า **ดีโมคระเทีย** (demokratia) ซึ่งหมายถึง การปกครองโดยประชาชน Populan government อันเป็นคำประสมระหว่าง ดีมอส (demos) และคราตอส (kratos) หมายถึง การปกครอง หรือพลังกำลัง ส่วนในภาษาไทย คำว่าประชาชน ประชาธิปไตย ประกอบด้วยคำว่า ประชา หมายถึง “ปวงชน” และ “อธิปไตย” ความเป็นใหญ่ เมื่อรวมกัน จึงหมายถึง **ความเป็นใหญ่ของประชาชน** ส่วนพจนานุกรม

^[๑๔] วิกีพีเดีย สารานุกรมเสรี, “ประชาธิปไตย,” <https://th.wikipedia.org/wiki/ประชาธิปไตย>
สืบค้นวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๑.

ราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายว่า แบบการปกครองที่ถือมติปวงชนเป็นใหญ่ อดีตประธานาธิบดีแห่งสหรัฐอเมริกา อัมราฮัม ลินคอล์น กล่าวว่า ประชาธิปไตย เป็นการปกครองของประชาชน โดยประชาชน และเพื่อประชาชน^[๑๕]

ทฤษฎีประชาธิปไตย

นักปราชญ์ของกรีกโบราณทั้งเพลโตและอริสโตเติล ไม่เห็นด้วยกับการปกครองในระบบประชาธิปไตย เพลโตได้แสดงความเห็นถึงผู้ทำให้รัฐอุดมคติ ในหนังสืออุดมรัฐว่า ผู้นำของรัฐ ควรเป็นผู้นำคนกลุ่มน้อยที่ทรงความรู้และเปี่ยมด้วยคุณธรรม อุทิศตนให้กับรัฐเมื่อรัฐมีผู้นำที่มีคุณภาพเช่นนี้ รัฐนั้นก็เจริญก้าวหน้ามีระบบการบริหารที่ดี ประชาชนจะมีชีวิตที่เป็นสุข เพลโตเห็นว่าการปกครองแบบอภิชนาธิปไตยเป็นรูปแบบการปกครองที่ดีที่สุด

ส่วนทางด้าน อริสโตเติล ได้เปรียบเทียบรูปแบบการปกครองเป็นสามรูปแบบ ได้แก่ การปกครองโดยบุคคลเพียงคนเดียว (สมบูรณาญาสิทธิราช) การปกครองโดยคณะบุคคลส่วนน้อย (อภิชนาธิปไตย/คณาธิปไตย) และการปกครองโดยคนส่วนใหญ่ (โพลีตี/ประชาธิปไตย) อริสโตเติล ได้จัดแบ่งรูปแบบการปกครองออกเป็นรูปแบบที่ดีและเลว ซึ่งเขาได้พิจารณาว่า ระบบประชาธิปไตย เป็นการปกครองที่ไม่ดีเมื่อเทียบกับการปกครองโดยชนชั้นกลาง เขาเชื่อว่ารากฐานของระบบประชาธิปไตยนั้นมาจากเสรีภาพ ที่พลเมืองสามารถแบ่งปันเสรีภาพกันได้

จอห์น ล็อก (Jhon Locke ค.ศ. ๑๖๓๒-๑๗๐๔) นักปรัชญาชาวอังกฤษได้เขียนหนังสือเรื่อง Two Tseaties of Government ได้เสนอแนวคิดหลักคือ การเสนอทฤษฎี ที่ว่ารัฐบาลจัดตั้งขึ้น โดยความยินยอมของประชาชน และต้องรับผิดชอบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน รัฐบาลมีอำนาจภายในขอบเขตที่ประชาชนมอบให้รัฐ ต้องไม่แทรกแซงในกิจการของปัจเจกชน นอกจากกรณีจำเป็นจริงๆ แนวคิดดังกล่าว เป็นรากฐานระบบประชาธิปไตย

แนวคิดการเมืองประชาธิปไตยของจอห์น ล็อก ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นเจ้าทฤษฎีแห่งสิทธิเสรีภาพตามธรรมชาติ ดังนี้

๑. อิสระภาพ และเสรีภาพเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์ซึ่งเกิดมาด้วยความเท่าเทียมกัน
๒. รัฐบาลมาจากความยินยอมของประชาชน รัฐบาลจึงเป็นเพียงผู้คอยปกป้องผลประโยชน์ของประชาชน และต้องมีอำนาจจำกัด
๓. ประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจทางการเมือง ประชาชนจึงมีสิทธิล้มล้างรัฐบาลได้เมื่อไม่ปฏิบัติตามความต้องการของประชาชน

^[๑๕] อ่างแก้วเชิงอรุณ ๑๒.

บารอน เดอ มงเตสกีเอร์ (Baron de Montesquieu ค.ศ. ๑๖๘๙-๑๗๗๕) ซึ่งได้รับสมญานามว่าเจ้าทฤษฎีแห่งการแบ่งแยกอำนาจได้เขียนหนังสือชื่อวิญญาณแห่งกฎหมาย (The Spirit of Law ๑๗๔๘) ได้แสดงแนวความคิดประชาธิปไตยว่า

๑. ระบอบกษัตริย์ไม่เหมาะสมสำหรับประเทศที่ประชาชนมีความตื่นตัวทางการเมือง แต่ควรมีรูปแบบการปกครองในระบอบประชาธิปไตย

๒. มีแนวความคิดสอดคล้องกับ จอห์น ล็อก โดยให้แนวคิด “ทฤษฎี การแบ่งแยกอำนาจ” โดยแบ่งอำนาจอธิปไตย ออกเป็น ๓ ส่วน คือนิติบัญญัติ บริหาร และตุลาการ

ซองซาคส์ รูสโซ (Jean Jacques Rousseau ค.ศ. ๑๗๑๒-๑๗๗๘) ชาวฝรั่งเศส เป็นเจ้าของทฤษฎีแห่งอำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชนถือเป็นบิดาแห่งประชาธิปไตย เขียนหนังสือชื่อสัญญาประชาคม (Social Contract) โดยเน้นว่า “อำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน” รัฐบาลที่ดีต้องมาจากประชาชน และรัฐบาลที่ดีต้องสัญญากับประชาชนว่าจะดูแลให้ประชาชน อยู่ดีกินดีมีความสุข ถ้ารัฐบาลไม่ทำตามสัญญาประชาคมมีสิทธิล้มล้างรัฐบาลได้ รูสโซ ได้ชื่อว่าเป็นผู้วางรากฐานอำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชนและระบอบประชาธิปไตยในเวลาต่อมา^[๑๖]

ชาลส์ อี เมอริแอม (C.E Marriam) เน้นว่า ประชาธิปไตยเป็นแนวคิดและการปฏิบัติที่มุ่งไปสู่ความผาสุกร่วมกันของประชาชนโดยมีเจตนารมณ์ร่วมกันของประชาชนนั่นเองเป็นเครื่องนำทาง

ฮาโรลด์ ลาสกี (H.J. Laski) ถือว่าเนื้อหาของประชาธิปไตยก็คือ ความปรารถนาของมนุษย์ที่จะยอมรับนับถือและรักษาไว้ซึ่งความสำคัญของตนเอง รวมตลอดถึงความเสมอภาคระหว่างบุคคลในทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

Austin Ranney ได้กล่าวว่า ประชาธิปไตยเป็นรูปแบบการปกครองซึ่งเป็นไปตามหลักการของการใช้อำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน (Popular Sovereignty) ความเสมอภาคทางการเมือง (Political Equality) การปรึกษากับประชาชน (Popular Consultation) และการปกครองโดยเสียงข้างมาก (Majority Rule)

บรรพต วีระชัย, สุรพล ราชทัณฑารักษ์ และบรรพต ประพฤติติ ได้รวบรวมคำนิยามของคำว่าประชาธิปไตยไว้ ๗ ประการดังนี้

๑. การปกครองของประชาชนโดยประชาชน เพื่อประชาชน
๒. การปกครองซึ่งรัฐบาลมีอำนาจจำกัด
๓. การปกครองโดยเสียงของคนส่วนมาก โดยไม่ลืมหินของคนส่วนน้อยหรือคนที่มิเสียงข้างน้อยในสังคม

^[๑๖] vee za, ๒๕๕๙, “นักปรัชญาการเมืองแนวประชาธิปไตย,” DMC Post [Online],

Available: https://dmcpost.blogspot.com/๒๐๑๖/๐๕/blog-post_๗๕๗.html, สืบค้นวันที่ ๙ เมษายน ๒๕๖๑.

๔. การปกครองโดยหลักนิติธรรม
๕. การปกครองที่ถือว่าเสียงของประชาชนคือเสียงสวรรค์
๖. การปกครองซึ่งเน้นในเรื่องความเสมอภาคโดยเปิดโอกาสให้ทุกคนเป็นผู้นำโดยทัดเทียมกัน

๗. การปกครองที่เจริญรอยตามพุทธสุภาษิตที่ว่า “ปชาสุข มหุตตม”

สรุปได้ว่า ประชาธิปไตยนั้นมีความหมายกว้างขวางหลายสถานะ ทั้งในฐานะ ที่เป็นระบบการเมืองและการปกครอง ในฐานะที่เป็นอุดมคติและปรัชญาในการดำรงชีวิตร่วมกันของมนุษย์และในฐานะที่เป็นวิถีชีวิตประชาธิปไตย ทุกวันนี้มีหลายประเทศได้ใช้ประชาธิปไตยทางอ้อม (Indirect Democracy) ซึ่งเป็นการปกครองโดยผ่านทางผู้แทนของประชาชน ซึ่งเราเรียกว่าประชาธิปไตยโดยเสรีหรือเสรีประชาธิปไตย (Liberal Democracy) หรือประชาธิปไตยตะวันตก (Western Democracy) ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงประชาธิปไตยจึงจะถือตามความหมายดังกล่าวนี้^[๑๗]

หลักการของประชาธิปไตย

วีระ รักความสุข ได้สรุปหลักการสำคัญของระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยว่าเป็นระบบการปกครองที่เปิดโอกาสให้ประชาชน มีสิทธิเสรีภาพในการเข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองอย่างมีความเสมอภาคกัน โดยผู้ปกครองจะได้มาจากการเลือกตั้งของประชาชนและการปกครองประเทศนั้นจะต้องคำนึงถึงความยุติธรรมและประโยชน์สุขของประชาชนเป็นสำคัญ

นอกจากนี้คำว่าประชาธิปไตยยังสามารถยังแบ่งออกเป็น ๓ สถานะ ที่เรียกว่า “องค์สามของประชาธิปไตย” คือ

๑. ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นอุดมคติหรืออุดมการณ์ มีนักปราชญ์ทางการเมืองได้อธิบายไว้หลายท่าน เช่น

กมล ทองธรรมชาติ ได้ให้ความหมายไว้ว่า “ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นอุดมการณ์ หมายถึง ความเชื่อ ความยึดมั่นของบุคคลซึ่งประกอบด้วยหลักการคือ ความเสมอภาคของบุคคลในทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนการที่บุคคลมีเสรีภาพในการกระทำต่างๆ ได้ตามความสมควรใจ เช่น เสรีภาพในการพูด การเขียน การโฆษณา เป็นต้น トラบเท่าที่ไม่ละเมิดสิทธิคนอื่น”

ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้อธิบายถึงพื้นฐานสำคัญ ของอุดมการณ์ประชาธิปไตยสมัยใหม่และลักษณะความสัมพันธ์ประชาธิปไตยในฐานะระบบการเมือง ดังนี้

^[๑๗] คลังบทความ สภานักพัฒนาเพื่อประชาธิปไตย ,๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๕๓, “ประชาธิปไตย คือ อะไร?,”

http://article-spadmc.blogspot.com/๒๐๑๐/๑๐/blog-post_๑๐.html, สืบค้นวันที่ ๙ เมษายน ๒๕๖๑.

๑. การมีศรัทธาในความสามารถของมนุษย์ ในสติปัญญาการยึดหลักเหตุผลตลอดจนการมองมนุษย์ในแง่ที่สามารถร่วมมือกันทำงานเพื่อความสุขส่วนรวมได้

๒. ความเชื่อมั่นในความเป็นอิสระและเสรีภาพของมนุษย์ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของบุคคลอื่น เนื่องจากมนุษย์มีความสามารถที่จะใช้เหตุผลในการเลือกตัดสินใจที่ต้องผูกพันรับผิดชอบในสิ่งที่ได้กระทำลงไปแล้วด้วย

๓. การยอมรับในความเท่าเทียมกันของคนเป็นความเสมอภาคทางกฎหมายและการเมืองโดยไม่แบ่งเชื้อชาติกำเนิด เพศ หรือฐานะทางเศรษฐกิจสังคม

๒. ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นระบบการเมืองการปกครอง หมายถึง การปกครองที่มีรัฐธรรมนูญ เป็นกฎหมายสูงสุดและรัฐธรรมนูญนั้นมีการแบ่งแยกอำนาจอธิปไตยออกเป็นสัดส่วนอำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหารและอำนาจตุลาการกำหนดไว้ว่า ผู้ปกครองจะได้อำนาจมาโดยวิธีใด จะใช้อำนาจอย่างไร กำหนดสิทธิหน้าที่ของประชาชนและของรัฐบาลและกล่าวถึงการคุ้มครองสิทธิของประชาชน มีระบบพรรคการเมืองที่ทำหน้าที่เป็นตัวแทนประชาชน มีนักรัฐศาสตร์หลายท่านได้ให้หลักสำคัญของระบอบการปกครองประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

จรรยา สุภาพ กล่าวว่า “หลักการที่สำคัญของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย คือ ประชาชนต้องเป็นเจ้าของอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ มีส่วนร่วมในการปกครอง การวางนโยบายและการตัดสินใจปัญหาของประเทศ การมีส่วนร่วมนี้อาจจะเป็นโดยตรงหรือโดยอ้อมก็ได้ โดยตรงคือการที่ประชาชนเข้าไปบริหารเอง โดยอ้อมคือการเลือกตั้งผู้แทนเข้าไปทำหน้าที่ในสภาแทน...”

ทินพันธุ์ นาคะตะ ได้กล่าวถึงหลักสำคัญของระบบการเมืองการปกครองระบอบประชาธิปไตยไว้ดังนี้ คือ

๑. การปกครองแบบประชาธิปไตย ถือหลักว่าประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยหรืออำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศโดยประชาชนเป็นผู้ใช้อำนาจออกกฎหมายโดยผ่านสภานิติบัญญัติ ประชาชนใช้อำนาจบริหารโดยผ่านทางฝ่ายบริหารและประชาชนเป็นผู้อำนาจตุลาการโดยผ่านทางศาล การใช้อำนาจเหล่านี้ได้มาจากความยินยอมของประชาชน

๒. การปกครองแบบประชาธิปไตยจะต้องมีวิธีการหรือข้อกำหนดเกี่ยวกับการเลือกตั้งผู้นำฝ่ายต่างๆ รวมทั้ง วิธีการใช้อำนาจของผู้นำเหล่านั้น ประชาชนมีบทบาทในการปกครอง คือ การเลือกตั้งรัฐบาลจึงเป็นการปกครองที่กำหนดระเบียบปฏิบัติต่างๆเกี่ยวกับการได้มาซึ่งอำนาจตัดสินใจข้อตกลงใจตามแบบประชาธิปไตย

๓. ประชาธิปไตยมีหลักมุ่งหมายเพื่อผลประโยชน์ของประชาชนส่วนรวมไม่ใช่เพื่อผู้มีอำนาจกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ

๓. ประชาธิปไตยในฐานะเป็นวิถีชีวิต การปกครองระบอบประชาธิปไตยถ้าจะมีเพียงอุดมการณ์หรืออุดมคติหรือรูปแบบทางการเมืองการปกครองเท่านั้น การปกครองระบอบประชาธิปไตยย่อมจะไม่บรรลุเป้าหมาย ถ้าขาดองค์ประกอบที่สามของประชาธิปไตย คือ ประชาธิปไตยที่เป็นวิถีชีวิต อันหมายถึงประชาธิปไตยที่คนในชาติจะต้องประพฤติปฏิบัติให้เป็นนิสัยในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะอยู่ที่บ้าน อยู่ในสถานศึกษา อยู่ในหน่วยงาน อยู่ในที่สาธารณะหรืออยู่ในกลุ่มเพื่อนจะต้องยึดหลักใช้หลักประชาธิปไตยเท่านั้นปฏิบัติต่อบุคคลอื่น ประชาธิปไตยจึงจะเกิดขึ้นในบ้านในเมืองอย่างสมบูรณ์และการที่บุคคลในชาติมีคุณลักษณะเป็นประชาธิปไตยทั้งด้านจิตใจ ทัศนคติ ค่านิยม ความเชื่อ บุคลิกภาพและวิถีชีวิตอย่างนี้ เรียกว่า “วัฒนธรรมทางการเมืองระบอบประชาธิปไตย”

สมพงศ์ เกษมสิน และจรรยา สุภาพ ได้อธิบายไว้ว่าประชาธิปไตยนอกจากจะหมายถึงการปกครองแล้วยังเป็นวิถีชีวิตที่บุคคลจะใช้ชีวิตร่วมกันอย่างมีเหตุผลและยุติธรรม วิถีชีวิตในระบอบประชาธิปไตยนั้นเป็นสิ่งที่พบเห็นได้ในประเทศที่ประชาธิปไตยได้หยั่งรากไว้อย่างมั่นคง^[๑๘]

วิถีประชาธิปไตย

ประชาชนมีวิถีชีวิตหรือวิธีการดำเนินชีวิตในสังคมเพื่อเอื้ออำนวยต่อการปกครองในระบอบประชาธิปไตยได้แก่

๑. เคารพในเหตุผลมากกว่าบุคคล มีการรับฟังความคิดเห็นของทุกฝ่ายเพื่อค้นหาเหตุผลและความถูกต้องที่แท้จริงประชาธิปไตยเชื่อว่ามนุษย์เป็นสัตว์มีเหตุผล
๒. รู้จักประนีประนอม คือการยอมรับการแก้ไขปัญหาคด้วยสันติวิธี ไม่นิยมความรุนแรงต้องยอมรับ ความเห็นที่แตกต่างของบุคคลอื่น
๓. มีระเบียบวินัย คือต้องปฏิบัติตามกฎหมายของบ้านเมืองอย่างสม่ำเสมอ ไม่ใช่สิทธิเสรีภาพเกินขอบเขต
๔. มีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม คนในสังคมมีความรู้สึกเป็นเจ้าของประเทศ และประเทศเป็นของคนทุกคน
๕. มีทัศนคติที่ดีต่อคนอื่น เคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์

องค์ประกอบสำคัญของประชาธิปไตย

กล่าวโดยสรุปในเชิงวิชาการได้ว่าระบอบประชาธิปไตยที่แท้จริงนั้นต้องอยู่บนรากฐานหลักการสำคัญ ๕ ประการ คือ

[๑๘] อ่างแก้วเชิงอรุณ ๑๕.

๑. หลักอำนาจอธิปไตยของประชาชน (Popular Sovereignty) ประชาชนแสดงออก ซึ่งการเป็นเจ้าของโดยใช้อำนาจที่มีตามกระบวนการเลือกตั้งอย่างอิสระและทั่วถึงในการให้ได้มาซึ่ง ตัวผู้ปกครองและตัวแทนของตน รวมทั้งประชาชนมีอำนาจในการคัดค้านและถอดถอนผู้ปกครองและ ผู้แทนที่ประชาชนเห็นว่าไม่ได้บริหารประเทศในทางที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม เช่น มีพฤติกรรม ฉ้อโกง หาผลประโยชน์ทับซ้อนจนร่ำรวยผิดปกติ

๒. หลักเสรีภาพ (Liberty) ประชาชนทุกคนมีความสามารถในการกระทำหรืองดเว้น การกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่บุคคลต้องการตราบเท่าที่การกระทำของเขานั้นไม่ไปละเมิด รอนสิทธิเสรีภาพของบุคคลอื่นหรือละเมิดต่อความสงบเรียบร้อยทางสังคมและความมั่นคงของ ประเทศชาติ

๓. หลักความเสมอภาค (Equality) การเปิดโอกาสให้ประชาชนทุกคนสามารถเข้าถึง ทรัพยากร และคุณค่าต่างๆของสังคมที่มีอยู่อย่างจำกัดอย่างเท่าเทียมกันโดยไม่ถูกกีดกันด้วยสาเหตุ แห่งความแตกต่างทางชั้นวรรณะทางสังคมชาติพันธุ์ วัฒนธรรมความเป็นอยู่ฐานะทางเศรษฐกิจหรือ ด้วยสาเหตุอื่น

๔. หลักการปกครอง (Rule of Law) โดยกฎหมายหรือหลักนิติธรรมให้ความคุ้มครอง สิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชนทั้งในเรื่องสิทธิเสรีภาพในทรัพย์สิน การแสดงออก การดำรงชีพ

๕. หลักปกครองโดยเสียงข้างมาก (Majority Rule) ควบคู่ไปกับการเคารพเสียงส่วนน้อย (Minority Rights) การตัดสินใจใดๆ ที่ส่งผลกระทบต่อประชาชนหม่มาก การตัดสินใจของ ฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร หรือฝ่ายตุลาการ ย่อมต้องถือเอาเสียงข้างมากในเรื่องนั้นๆ เป็นเกณฑ์ ในการตัดสินใจทางเลือกโดยถือว่าเป็นตัวแทนที่สะท้อนความต้องการหรือข้อเรียกร้องของคนหม่มาก หลักการนี้ต้องควบคู่ไปกับการเคารพและคุ้มครองสิทธิเสียงส่วนน้อยด้วย ทั้งนี้ เพื่อประกันว่า ฝ่ายเสียงข้างมากจะไม่ใช้วิธีการพวกมากลากไปเพื่อผลประโยชน์ของพวกเขา^[๑๙]

ประเภทของประชาธิปไตย แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ประชาธิปไตยโดยตรง (Direct Democracy) คือรูปแบบการปกครองโดยที่ประชาชนมี ส่วนร่วมกับการตัดสินใจได้โดยตรง โดยไม่ต้องอาศัยคนกลางหรือผู้ทำหน้าที่แทนตน ประชาธิปไตย ทางตรงปัจจุบันเป็นเพียงรูปแบบที่ไม่แพร่หลายนักเนื่องจากรูปแบบการปกครองดังกล่าว สามารถใช้กับชุมชนที่มีขนาดเล็กเท่านั้น

๒. ประชาธิปไตยทางอ้อม (Indirect Democracy) เป็นการปกครองที่ประชาชนมีหน้าที่ เลือกผู้แทนไปทำหน้าที่แทนตนในรัฐสภาโดยการเลือกตั้งจะคัดเลือกผู้ที่มีคะแนนเหนือกว่าเป็น

^[๑๙] วิทยาการ เชียงกูล, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๕๑,รากฐานสำคัญของประชาธิปไตย,ชมรมศึกษาผลงานวิทยาการ เชียงกูล

มาตรฐาน ผู้แทนดังกล่าวนอกเหนือจากจะสามารถมาจากการเลือกตั้งโดยตรงแล้ว ยังอาจมาจากการสรรหาตามรัฐธรรมนูญหรือมาจากการกำหนดผู้แทนโดยพรรคการเมืองหรืออาจใช้รูปแบบผสมผสานกัน^[๒๐]

รูปแบบประชาธิปไตย

รูปแบบประชาธิปไตย แบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะดังนี้

๑. ใช้หลักประมุขเป็นเกณฑ์การแบ่งมี ๒ รูปแบบคือ

๑.๑ พระมหากษัตริย์เป็นประมุข หมายถึงประเทศที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขของรัฐพระมหากษัตริย์ทรงเป็นกลางทางการเมืองและทรงใช้อำนาจอธิปไตยซึ่งเป็นของประชาชน ได้แก่ ทรงใช้อำนาจทางนิติบัญญัติ อำนาจบริหารและอำนาจตุลาการผ่านทางรัฐสภา คณะรัฐมนตรีและศาลตามลำดับ

๑.๒ ประธานาธิบดีเป็นประมุข มี ๒ ประการคือ ประการแรกผู้เป็นประธานาธิบดีได้รับเลือกตั้งจากประชาชนทำหน้าที่ประมุขของรัฐแต่ไม่ได้เป็นประมุขฝ่ายบริหาร ประการที่สอง ประธานาธิบดีที่มาจากการเลือกตั้งเป็นประมุขของรัฐและเป็นประมุขฝ่ายบริหารด้วย

๒. ใช้หลักโครงสร้างของฝ่ายบริหารและความสัมพันธ์กับฝ่ายนิติบัญญัติเป็นเกณฑ์ แบ่งออกเป็น ๓ ระบบ คือ

๒.๑ ระบบประธานาธิบดี เป็นการปกครองที่ประกอบด้วย ๓ สถาบันหลัก คือ สถาบันนิติบัญญัติ บริหาร และตุลาการแต่ละสถาบันมีอำนาจขอบเขตของตนเองตามที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญทั้งสามสถาบันจะคอยยับยั้งถ่วงดุลอำนาจซึ่งกันละกัน ประเทศที่ใช้ระบบนี้คือ สหรัฐอเมริกา

๒.๒ ระบบรัฐสภาเป็นการปกครองที่ประกอบด้วย ๓ สถาบัน คือ สถาบันนิติบัญญัติ บริหารและตุลาการ สถาบันนิติบัญญัติประกอบด้วย สมาชิกผู้แทนราษฎรที่มาจากการเลือกตั้งและวุฒิสภา คณะรัฐมนตรีส่วนศาลหรือฝ่ายตุลาการจะทำหน้าที่โดยอิสระประเทศที่เป็นแม่แบบของการปกครองเช่นนี้คือ อังกฤษ

๒.๓ ระบบกึ่งประธานาธิบดี กึ่งรัฐสภาเป็นการปกครองที่ประกอบด้วย ๓ สถาบัน คือ สถาบันนิติบัญญัติ บริหารและตุลาการ เป็นระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ประกอบด้วย ประธานาธิบดีเป็นประมุขของรัฐและประมุขของฝ่ายบริหาร บริหารประเทศร่วมกับนายกรัฐมนตรี รัฐสภามีอำนาจหน้าที่ในการออกกฎหมาย ควบคุมการทำงานของฝ่ายบริหาร

^[๒๐] กรมประชาสัมพันธ์, ๒๗ มกราคม ๒๕๖๐, ประเภทของประชาธิปไตย, http://www.prd.go.th/ewt_news.php?nid=๑๕๗๓๕&filename=index, สืบค้นวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๑.

นายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรีต้องบริหารงานโดยรับผิดชอบต่อสภา ประธานาธิบดีเป็นผู้กำหนดนโยบายต่างประเทศโดยทั่วไปและมีอำนาจยับยั้งสภาได้ ประเทศที่ใช้ระบบนี้คือ สิงคโปร์ ศรีลังกา เป็นต้น^[๒๑]

ความสัมพันธ์ของหลักนิติธรรมกับระบอบประชาธิปไตย

ในระบอบประชาธิปไตย รัฐธรรมนูญมีฐานะเป็นกฎหมายสูงสุดรัฐจึงเป็นนิติธรรมสูงสุดรัฐบาลจะออกกฎหมายขัดกับรัฐธรรมนูญไม่ได้ คณะรัฐมนตรี จะบริหารขัดกับรัฐธรรมนูญไม่ได้ การตัดสินใจในอรรถคดีของศาล ก็ขัดกับรัฐธรรมนูญไม่ได้เช่นกัน ดังนั้นหลักนิติธรรมจึงเป็นหลักสูงสุดที่ได้รับการเคารพ

ในทำนองกลับกัน หลักนิติธรรมก็ส่งเสริมประชาธิปไตยด้วยเพราะเคารพสิทธิเสรีภาพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความเสมอภาคในหลักนิติธรรม การเคารพความสูงสุดของกฎหมาย คือรากแก้วของประชาธิปไตย ดังนั้น ทั้งสองสิ่งนี้ทั้งหลักนิติธรรมกับหลักประชาธิปไตยล้วนส่งเสริมกัน

การปกครองในระบอบประชาธิปไตยนั้นส่งเสริมหลักนิติธรรม ทั้งนี้ เพราะว่าการปกครองระบอบประชาธิปไตยนั้นแบ่งแยกการใช้อำนาจให้องค์กรต่างๆ ใช้ประชาธิปไตยยังรับรองสิทธิเสรีภาพของประชาชน ของสื่อมวลชน ของภาคธุรกิจและองค์กรพัฒนาเอกชนที่เป็นอิสระ ดังนั้น อำนาจในระบอบนี้จึงไม่กระจุกตัวอยู่ที่บุคคลใดหรือองค์กรใดแต่เพียงองค์กรแห่งเดียว อำนาจทั้งหลายต่างดูแลและคานกัน เมื่อมีความขัดแย้งกฎหมายก็จะเป็นทางออกของความขัดแย้ง ไม่ใช่อำเภอกันคน ไม่มีใครที่มีอำนาจเหนือกว่าคนอื่น จนสามารถสั่งให้ยกเลิกกฎหมายฉบับใดก็ได้ ไม่มีใครสั่งโอนกิจการให้เป็นของชาติตามอำเภอใจ สิ่งเหล่านี้ทำไม่ได้ง่ายเหมือนระบอบเผด็จการเพราะอำนาจกระจายตัว และต่างดูแลและคานกันโดยอาศัยกฎหมายและนิติธรรมเป็นเสาเอก

ผู้เขียนมีความเห็นว่า หลักนิติธรรมตามแนวคิดของไดซี่ (Dicey) เป็นเสาหลักที่ค้ำจุนประชาธิปไตยเพราะมีหลายอย่างหลักการทั้งสองมีความเหมือนกัน อาทิเช่น การมุ่งจำกัดอำนาจรัฐและเจ้าหน้าที่ของรัฐ การปกครองโดยกฎหมาย สิทธิ เสรีภาพของประชาชนได้รับการคุ้มครองจากกฎหมาย โดยความเป็นอิสระของผู้พิพากษา ตุลาการ ในการตัดสินใจคดี ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าหลักนิติธรรมกับหลักประชาธิปไตยมีความสอดคล้องสนับสนุนกันและกัน ตัวเชื่อมต่อกับหลักทั้งสองคือ กฎหมาย แต่สิ่งที่จะทำให้หลักทั้งสองคงอยู่อย่างถาวรตลอดไปก็คือ มนุษย์หรือคนนั่นเอง เพราะในสังคมประชาธิปไตยไม่ว่าฝ่ายปกครอง ผู้ถูกปกครอง ฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหารและตุลาการจะต้องยึดถือหลักคุณธรรม เมตตาธรรม ปราศจากอคติ เคารพในเกียรติศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์

^[๒๑] พิมพ์อัมพร ไชยนาทน, “ระบอบประชาธิปไตยเป็นอย่างไร,” WordPress.com [Online],

Available: <https://pimpornzzz.wordpress.com/ระบอบประชาธิปไตยเป็น/รูปแบบของการปกครอง/>, สืบค้นวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๑.

ปฏิบัติหน้าที่ของตนเองตามกฎหมายด้วย ความเป็นธรรม สำคัญรับผิดชอบต่อส่วนรวม ประชาชนมีวิถีชีวิตประชาธิปไตย ท่านเจ้าประคุณพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวถึง คุณภาพประชาธิปไตยไว้ในหนังสือกระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคนไปสู่ประชาธิปไตยโดยเน้นว่า คุณภาพของประชาธิปไตยอยู่ที่คุณภาพของประชาชน เพราะว่าโดยปกติคุณภาพของการปกครองย่อมขึ้นอยู่กับคุณภาพของผู้ปกครองเป็นสำคัญ ด้วยว่าในสมัยก่อนการปกครองอยู่ในกำมือของผู้ปกครองโดยตรง คุณภาพของประชาธิปไตยก็วัดได้จากผู้ปกครองนั่นเอง แต่ในสมัยนี้ในเมื่อประชาชนเป็นผู้ปกครอง ประชาธิปไตยจะมีประสิทธิภาพแค่ไหน ก็อยู่ที่คุณภาพของประชาชนเป็นสำคัญ^[๒๒]

ตามที่ได้กล่าวแล้วกฎหมายเป็นตัวเชื่อมต่อหลักนิติธรรมกับหลักประชาธิปไตยเข้าด้วยกัน มีส่วนสนับสนุนซึ่งกันและกัน แต่สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือ คนหรือประชาชน หมายรวมถึง ผู้ปกครองซึ่งเป็นผู้บังคับใช้กฎหมายและประชาชนผู้ปฏิบัติหน้าที่ตามกฎหมายจะต้องมีคุณภาพ กล่าวคือ มีคุณธรรม จริยธรรม ในตัวเอง มีความรับผิดชอบต่อสังคม มีจิตสำนึกต่อหน้าที่โดยเห็นแก่ประโยชน์ของส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ของส่วนตนหรือพวกพ้องและมีวิญญาณของประชาธิปไตย สิ่งเหล่านี้จึงจะทำให้หลักนิติธรรมและหลักประชาธิปไตยอยู่คู่กันตลอดไปและสามารถพัฒนาประชาธิปไตยให้ยั่งยืนเพื่อให้ประชาชนในสังคมประชาธิปไตยมีความผาสุก ดังพุทธสุภาษิต “ปชาสุขิ มหุตตม” คือ ความสุขของประชาชนเป็นใหญ่

หลักธรรมในพระพุทธศาสนา

อริยสัจ ๔

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๙ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๑ สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค

“[๑๖๘๔] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้ อริยสัจ ๔ เป็นไฉน? คือ

ทุกข์อริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ.

[๑๖๘๕] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกข์อริยสัจเป็นไฉน? ควรจะกล่าวว่า อายุตนะภายใน ๖ อายุตนะภายใน ๖ เป็นไฉน? คือ อายุตนะคือตา ฯลฯ อายุตนะคือใจ นี้เรียกว่า ทุกข์อริยสัจ.

[๑๖๘๖] ก็ทุกขสมุทยอริยสัจเป็นไฉน? ตัณหาอันทำให้มีภพใหม่ ประกอบด้วย ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ เพลิดเพลินยิ่งนักในอารมณ์นั้นๆ ได้แก่กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ.

^[๒๒] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๕๓, กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคนไปสู่ประชาธิปไตย, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

[๑๖๘๗] ก็ทุกขนิโรธอริยสังเป็นไฉน? ความดับด้วยการสำรอกโดยไม่เหลือแห่ง ตัณหานั้นแหละ ความสละ ความวาง ความปล่อย ความไม่อาลัยตัณหานั้น นี้เรียกว่า ทุกข-
*นิโรธอริยสัง.

[๑๖๘๘] ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังเป็นไฉน? อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ นี้แหละ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง.

[๑๖๘๙] ดูรภิกษุทั้งหลาย อริยสัง ๔ เหล่านี้แล เพราะเหตุนี้แหละ เธอทั้งหลาย พึงกระทำความเพียรเพื่อรู้ตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”

อริยสัง หรือจตุราริยสัง หรืออริยสัง ๔ เป็นหลักคำสอนหนึ่งของพระโคตมพุทธเจ้า แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยบุคคล หรือความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ มี อยู่สี่ประการ คือ

ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก ภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สภาพที่บีบคั้น ได้แก่ชาติ (การเกิด) ชรา (การแก่ การเก่า) มรณะ (การตาย การสลายไป การสูญสิ้น) การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก การปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่สมหวังในสิ่งนั้น กล่าวโดยย่อ ทุกข์ก็คืออุปาทานขันธ หรือขันธ ๕

สมุทัย คือ สาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา-ความทะยานอยากในกาม ความอยากได้ทางกามารมณ์, ภวตัณหา-ความทะยานอยากในภพ ความอยากเป็นโน่นเป็นนี่ ความอยากที่ประกอบด้วย ภาวทิฏฐิหรือสัสสตทิฏฐิ และ วิภวตัณหา-ความทะยานอยากในความปราศจากภพ ความอยากไม่เป็นโน่นเป็นนี่ ความอยากที่ประกอบด้วยวิภวทิฏฐิหรืออุจเฉททิฏฐิ

นิโรธ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ดับสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ กล่าวคือ ดับตัณหาทั้ง ๓ ได้อย่างสิ้นเชิง

มรรค คือ แนวปฏิบัติที่นำไปสู่หรือนำไปถึงความดับทุกข์ มีองค์ประกอบอยู่แปดประการ คือ ๑. สัมมาทิฏฐิ-ความเห็นชอบ ๒. สัมมาสังกัปปะ-ความดำริชอบ ๓. สัมมาวาจา-เจรจาชอบ ๔. สัมมากัมมันตะ-ทำการทำงานชอบ ๕. สัมมาอาชีวะ-เลี้ยงชีพชอบ ๖. สัมมาวายามะ-พยายามชอบ ๗. สัมมาสติ-ระลึกชอบ และ ๘. สัมมาสมาธิ-ตั้งใจชอบ ซึ่งรวมเรียกอีกชื่อหนึ่งได้ว่า "มัชฌิมาปฏิปทา" หรือทางสายกลาง^[๒๓]

^[๒๓] “พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๙ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๑ สังยุตตนิกาย มหาวรรค,” <http://www.dhammadownload.com/tipitaka/attha/>, สืบค้นวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๑.

ไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ เป็นธรรมะที่ทำให้เป็นพระอรหัต (อริยธรรม) แปลว่า ลักษณะ ๓ ประการ หมายถึง สามัญลักษณ์ คือ กฎธรรมดาของสรรพสิ่งทั้งปวง อันได้แก่ อนิจจลักษณะ ลักษณะไม่เที่ยง มีการแปรเปลี่ยนไปเป็นธรรมดา ทุกขลักษณะ ลักษณะทนอยู่ตลอดไปไม่ได้ ถูกบีบคั้นด้วยอำนาจของธรรมชาติทำให้ทุกสิ่งไม่สามารถทนอยู่ในสภาพเดิมได้ตลอดไปและอนัตตลักษณะ ลักษณะไม่สามารถบังคับบัญชาให้เป็นไปตามต้องการได้ เช่น ไม่สามารถบังคับให้ชีวิตยั่งยืนอยู่ได้ตลอดไป ไม่สามารถบังคับจิตใจให้เป็นไปตามปรารถนา เป็นต้น

ไตรลักษณ์ แปลว่า "ลักษณะ ๓ อย่าง" หมายถึงสามัญลักษณ์ หรือลักษณะที่เสมอกัน หรือข้อกำหนด หรือสิ่งที่มีประจำอยู่ในตัวของสังขารทั้งปวงเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ๓ อย่าง ได้แก่

๑. อนิจจตา (อนิจจลักษณะ) อาการไม่เที่ยง อาการไม่คงที่ อาการไม่ยั่งยืน อาการที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป อาการที่แสดงถึงความเป็นสิ่งไม่เที่ยงของขันธ.

๒. ทุกขตา (ทุกขลักษณะ) อาการเป็นทุกข์ อาการที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว อาการที่กดดัน อาการฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัวเพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไปจะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ อาการที่ไม่สมบูรณ์ มีความบกพร่องอยู่ในตัว อาการที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ของขันธ.

๓. อนัตตตา (อนัตตลักษณะ) อาการของอนัตตา อาการของสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน อาการที่ไม่มีตัวตน อาการที่แสดงถึงความไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ไม่อยู่ในอำนาจควบคุมของใคร อาการที่แสดงถึงไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง อาการที่แสดงถึงความไม่มีอำนาจแท้จริงในตัวเลย อาการที่แสดงถึงความด้อยสมรรถภาพโดยสิ้นเชิง ไม่มีอำนาจกำลังอะไร ต้องอาศัยพึ่งพิงสิ่งอื่นๆ มากมายจึงมีขึ้นได้

ลักษณะ ๓ อย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญญลักษณ์ คือ ลักษณะที่มีเสมอกันแก่สังขารทั้งปวง และเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมนิยาม คือกฎธรรมดา หรือข้อกำหนดที่แน่นอนของสังขาร^[๒๔]

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่ใช้ในการปกครอง

ธรรม คือ ความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ความดีงามที่ผู้ปกครองมีในจิตใจและในพฤติกรรมตามคติพระพุทธศาสนา ประกอบด้วย คุณสมบัติทางจิตใจ และพฤติกรรมหลายประการ ซึ่งเรียกว่า ธรรมราชา คือ ทศพิธราชธรรม ซึ่งปรากฏอยู่ใน มหาหังสชาดก ซึ่งพระพุทธองค์ทรงเล่าชาดก

^[๒๔] พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๑๗, พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๙ สังยุตตนิกาย ชนวรรค. http://www.dhammadownload.com/tiptka_page/?book=๑๗,สืบค้นวันที่ ๒ เมษายน ๒๕๖๑.

เมื่อครั้งทรงเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาหงส์ทอง ๑๐๐ ชาติ ซึ่งติดบ่วงนายพราน และถูกจับไปถวายพระเจ้ากรุงพาราณสี พญาหงส์ทองได้สนทนารัศมีกับพระราชาคนหนึ่ง พญาหงส์ทองทูลถามพระราชาว่า ทรงไม่ประมาทมิ้มเมา หรือ ทรงกลัวตายหรือไม่ พระราชาตรัสตอบว่า “เราเห็นว่าอายุในอนาคตกาลยังอีกยาวนาน เราดำรงตนอยู่ในธรรม ๑๐ ประการ จึงไม่กลัวตาย เราเห็นกุศลธรรมเหล่านี้ว่ามีอยู่ในตนเอง คือ ทาน (การให้) ศีล (ความประพฤติดีงาม) บริจาคะ (การเสียสละ) อาชวชะ (ความซื่อตรง) มัทวะ (ความอ่อนโยน) ตบะ (ความเพียรเพิกกิเลส) อักโกระ (ความไม่โกรธ) อวิหิงสา (ความไม่เบียดเบียน) ขันติ (ความอดทน) อวิโรธนะ (ความไม่คลาดจากธรรม) เมื่อเห็นเช่นนี้ ปิติและโสมนัสไม่ใช่น้อยย่อมเกิดมีแก่เรา”^[๒๕]

หลักทศพิธราชธรรม

หลักทศพิธราชธรรมหรือราชธรรม ๑๐ ประการ ประกอบด้วย

๑. **ทาน** หมายถึง การให้ (Charity) ได้แก่ ถวายทาน เป็นการให้วัตถุสิ่งของเงินทอง เสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย อาหาร ส่วนธรรมทาน เป็นการให้ธรรมความรู้ สติปัญญา กำลัง ความรัก ความเอื้อเฟื้อ และเมตตา

๒. **ศีล** หมายถึง ความมีระเบียบวินัย (Self-Discipline) ผู้ปฏิบัติทุกระดับต้องเป็นบุคคลแบบอย่างที่มีความงามด้วยศีล มีระเบียบวินัย ระมัดระวังควบคุมตนเองได้ เพื่อให้สามารถบริหารคน งานและบ้านเมืองได้

๓. **บริจาค** หมายถึง การเสียสละ (Self-Sacrifice) ได้แก่ การยอมเสียสละ ทรัพย์ อวัยวะ ชีวิต เพื่อรักษาความถูกต้องดีงามของบ้านเมือง

๔. **อาชวชะ** หมายถึง ความซื่อตรง (Honesty) ซึ่งนับเป็นเรื่องสำคัญยิ่งในปัจจุบัน นักบริหารปกครองต้องเป็นคนซื่อตรง ไม่คดโกง โปร่งใส ตรวจสอบได้ จึงจะสามารถนำคน นำงาน นำบ้านเมืองไปสู่เป้าหมายได้

๕. **มัทวะ** หมายถึง ความอ่อนโยน (Gentleness) เพราะนักปกครองจะได้รับการยอมรับนับถือต่อเมื่อเป็นบุคคลที่นุ่มนวล ไม่แข็งกระด้าง หรือหยิ่งโสโอหัง

๖. **ตบะ** หมายถึง การระงับ ยับยั้ง ข่มใจ (Self-Austerity) นักปกครอง นักบริหารที่ดีต้องมีตบธรรม คือ การแผดเผากิเลสตัณหาให้เข้ามาครอบงำจิตใจของตนเองอยู่เสมอ คือ ละความชั่วภายในตัวเอง

^[๒๕] อังแล้ว เจริญธรรม ๒ , หน้า ๔๔.

๗. **อักษิโระ** หมายถึง ความไม่โกรธ (Non Anger) คือบุคคลผู้มีบทบาท มีอำนาจหน้าที่ในการบริหารจัดการโดยเฉพาะ การตัดสินใจให้ทำหรือไม่ทำอย่างไร อย่างหนึ่งในทุกสถานการณ์จะมีอารมณ์โกรธไม่ได้เลย ต้องมีความสงบ เยือกเย็น หนักแน่นในใจ

๘. **อวิหิงสา** หมายถึง การไม่เบียดเบียน (Non Violence) นักปกครองที่ดีต้องไม่เบียดเบียนทั้งคนและสัตว์ รวมทั้งไม่เบียดเบียนธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม ตามหลักพุทธศาสนา คือ ไม่มีความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม

๙. **ขันติ** หมายถึง ความอดทน (Tolerance) ความงามของนักปกครองอยู่ที่การมีความอดทนหรือการมีขันติ และมีความสงบเสถียรเยือกเย็น

๑๐. **อวิโรธนะ** หมายถึง ความไม่คลาดธรรม (Non Opposition) คือมีความหนักแน่นในธรรม เพื่อให้การกระทำใดเป็นไปด้วยความถูกต้อง ไม่มีข้อผิดพลาด^[๒๖]

พรหมวิหาร ๔

พรหมวิหาร ๔ เป็นธรรมประจำใจอันประเสริฐ ความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์ ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจ และกำกับความประพฤติที่มีต่อมนุษย์สัตว์ทั้งหลายโดยชอบ

๑. **เมตตา** ความรักความปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข มีจิตใจอันแผ่ไมตรีและคิดทำประโยชน์ต่อมนุษย์สัตว์ทั่วหน้า

๒. **กรุณา** ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันที่จะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์

๓. **มุทิตา** ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีความสุข มีจิตผ่องใสแช่มชื่นอยู่เสมอ พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุขเจริญยิ่งขึ้นไป

๔. **อุเบกขา** ความวางใจเป็นกลาง อันจะทำให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา มีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขู ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง^[๒๗]

สังคหัตถ์ ๔

ธรรมเป็นเครื่องเหนี่ยวคือเหนี่ยวใจบุคคล และประสานบุคคลไว้ในความสามัคคี หลักการสงเคราะห์ คือ

๑. **ทาน** การให้ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปันช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

^[๒๖] พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๒๗, สุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๙ ขุททกนิกายชาดก ภาค ๑ สุมังคลชาดก.

https://th.wikipedia.org/wiki/สืบค้นวันที่_๓_เมษายน_๒๕๖๑.

^[๒๗] พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๑๙, พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๑ สังยุตตนิกาย มหาวรรค. https://th.wikipedia.org/wiki/พระสืบค้นวันที่_๓_เมษายน_๒๕๖๑.

๒. ปิยวาจา วาจาเป็นที่รัก กล่าวคำสุภาพไพเราะอ่อนหวาน สมานสามัคคีให้เกิดไมตรีและความรักใคร่นับถือ

๓. อัตถจริยา การประพฤติประโยชน์ คือ การชวนช่วยช่วยเหลือกิจการตลอดจนแก้ไขปรับปรุงส่งเสริมในทางจริยธรรม

๔. สมนัตตตา คือทำตนเสมอดันเสมอปลาย ปฏิบัติสม่ำเสมอในชนทั้งหลาย^[๒๘]

มรรค ๘

๑. สัมมาทิฐิ เห็นชอบ ได้แก่ความรู้ในอริยสัจสี่ หรือเห็นไตรลักษณ์คือความเป็นอนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขังเป็นทุกข์ไม่สามารถคงทนอยู่ได้และเป็นอนัตตาคือหาตัวตนแก่นสารใดๆ ไม่ได้เลย

๒. สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ ได้แก่เนกขัมมสังกัปปะ (ความตริกลอดจากกาม)

๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่ วจีสุจิริต ๔

๔. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ ได้แก่ กายสุจิริต ๓

๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ เว้นมิฉฉาชีพ ประกอบสัมมาชีพ

๖. สัมมาวายามะ พยายามชอบ ได้แก่ ปธาน หรือสัมมัปปธาน ๔

๗. สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔

๘. สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ฌาน ๔ มีปฐมฌาน เป็นต้น^[๒๙]

พราวาสธรรม ๔

ประกอบด้วย ๒ คำ “พราวาส” แปลว่า ผู้ดำเนินชีวิตในทางโลก,ผู้ครองเรือนและ “ธรรม” แปลว่า ความถูกต้อง,ความดีงาม,นิสัยที่ดีงาม,คุณสมบัติ,ข้อปฏิบัติ

พราวาสธรรม แปลว่า คุณสมบัติของผู้ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิตทางโลก ประกอบด้วย ธรรมะ ๔ ประการ คือ

๑. สัจจะ แปลว่า จริง ตรง แท้ มีความซื่อสัตย์เป็นพื้นฐาน เป็นคนจริงต่อความเป็นมนุษย์ของตน

๒. ทมะ แปลว่า ฝึกตน ข่มจิต และรักษาใจ บังคับตัวเองเพื่อลดและละกิเลส และรักษาสัจจะ

^[๒๘] พระไตรปิฎก,เล่มที่ ๒๑, พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๓ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต.<https://th.wikipedia.org/wiki/สังคหวัตถุ> ๔,สืบค้นวันที่ ๕ เมษายน ๒๕๖๑.

^[๒๙] พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๓๑, พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒๓ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค. <https://th.wikipedia.org/wiki/มรรค>/.สืบค้นวันที่ ๙ เมษายน ๒๕๖๑.

๓. **ขันติ** แปลว่า ออดทน ไม่ใช่เพียงแต่อดทนกับคำพูดหรือการกระทำของผู้อื่นที่เราไม่พอใจ แต่หมายถึงการอดทนอดกลั้นต่อการบีบบังคับของกิเลส
๔. **จาคะ** แปลว่า เสียสละ บริจาคสิ่งที่ไม่ควรมีอยู่ในตน โดยเฉพาะกิเลสเพราะนั่นคือสิ่งที่ไม่ควรมีอยู่กับตน ละนียสัไม่ตีต่างๆ^[๓๐]

สัปปุริสธรรม ๗

๑. ฌัมมัญญตา เป็นผู้รู้จักเหตุ
๒. อัตถัญญตา เป็นผู้รู้จักผล
๓. อัตตัญญตา เป็นผู้รู้จักตน
๔. มัตตัญญตา เป็นผู้รู้จักประมาณ
๕. กาลัญญตา เป็นผู้รู้จักกาล
๖. ปริสสัญญตา เป็นผู้รู้จักบริษัท
๗. บุคคลัญญตา เป็นผู้รู้จักบุคคล^[๓๑]

กาลามสูตร

เป็นหลักแห่งความเชื่อที่พระพุทธองค์ทรงวางไว้ให้แก่พุทธศาสนิกชน ไม่ให้เชื่อสิ่งใด ๆ อย่างงมงายโดยไม่ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นจริงถึงคุณโทษหรือดีไม่ดีกว่าก่อนเชื่อ มีอยู่ ๑๐ ประการ

๑. อนุสสวเนน - อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา
๒. ปรมปราย - อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบๆ กันมา
๓. อิติกิริย - อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ
๔. ปิฎกสมุปทานเนน - อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์
๕. ตกุกเหตุ - อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ (การคิดเอาเอง)
๖. นยเหตุ - อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุমান (คาดคะเน)
๗. อาการปริวิตกเกน - อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล
๘. ทิฏฐินิขมานกฺขนติยา - อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีที่พึงใจไว้แล้ว

^[๓๐] อาฬวกสูตร พระไตรปิฎก ฉบับหลวง เล่มที่ ๑๕ ข้อที่ ๘๔๕, หน้าที่ ๒๕๘. <https://th.wikipedia.org/wiki/ฆราวาสธรรม/สัปปุริสธรรม>, สืบค้นวันที่ ๙ เมษายน ๒๕๖๑.

^[๓๑] พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๓ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๕. <https://th.wikipedia.org/wiki/สัปปุริสธรรม/สัปปุริสธรรม>, สืบค้นวันที่ ๑๑ เมษายน ๒๕๖๑.

๙. ภพพรูปตา – อย่าปลงใจเชื่อมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้

๑๐. สมณ โน ครุติ - อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่าท่านสมณะนี้ เป็นครูของเรา^[๓๒]

หิริ-โอตตปปะ

ความละอายและความเกรงกลัวต่อบาป เป็นหลักธรรมค้ำครองโลกให้สงบสุข รักตนเอง รักครอบครัว รักส่วนรวม

หิริ แปลว่า ความละอายแก่ใจ ความละอายต่อบาป หิริ หมายถึง ความละอายใจตัวเอง ต่อการทำความชั่วความผิด ต่อการประพฤติดุจริตทั้งหลายและความละอายใจตัวเองที่จะละเว้นไม่ทำความดีซึ่งควรจะทำให้เกิดมีในตน

โอตตปปะ แปลว่า ความเกรงกลัว หมายถึงความสะดุ้งกลัวต่อผลของความชั่ว ต่อผลของความทุจริตที่ทำไว้^[๓๓]

หลวงปู่เทสก์ เทสรังสี วัดหินหมากเป้ง ต.พระพุทบาท อ.ศรีเชียงใหม่ จ.หนองคาย ได้บรรยายธรรมเรื่อง หิริโอตตปปะหรือธรรมค้ำครองโลกไว้ว่า “เมื่อมีหิริโอตตปปะอย่างนี้แล้ว กฎหมายบ้านเมืองทุกมาตรา ก็จะไม่มีการล้าทำผิด อย่าว่าแต่ธรรมเลย การอยู่ด้วยกันเป็นหมู่คณะ เป็นพรรคเป็นพวกหลายคนด้วยกัน ถ้ามีหิริโอตตปปะแล้ว ไม่มีอิจฉาริษยาเบียดเบียนซึ่งกันและกันมัน ก็เป็นสุขเท่านั้น”^[๓๔]

วิเคราะห์

แนวคิดเรื่องหลักนิติธรรมกับหลักประชาธิปไตยดังกล่าวมา ได้มีนักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติตะวันตก เสนอเป็นทฤษฎีทางการเมืองไว้ ซึ่งแท้จริงแล้ว หลักธรรมดังกล่าวล้วนปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนามานานกว่า ๒,๕๐๐ ปีแล้ว การศึกษาถึงแนวคิดประชาธิปไตยตามแนวพระพุทธศาสนา จำต้องนำเอาทฤษฎีทางการเมืองของนักวิชาการตะวันตกเข้ามาช่วยในการวิเคราะห์ เพราะหากวิเคราะห์ไปโดยไม่มีการรอบไม่มีทฤษฎีแล้ว แม้จะทำให้เห็นแนวคิด แต่ก็ไม่สามารถทำให้เชื่อมโยงเป็นระบบได้ เพราะหลักธรรมในพระพุทธศาสนามีขอบข่ายที่กว้างเกินไป ซึ่งจะอธิบายได้ ดังนี้

^[๓๒] พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๒๐ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๒. <https://th.wikipedia.org/wiki/กาลามสูตร/>, สืบค้นวันที่ ๑๑ เมษายน ๒๕๖๑.

^[๓๓] พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๒๓ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๕. http://www.๘๔๐๐๐.org/tipitaka/pitaka_page/?book=๒๓&page/, สืบค้นวันที่ ๑๑ เมษายน ๒๕๖๑.

^[๓๔] kong, “เรื่อง KM ของคนอยากจะทำ และอยากรู้”, <https://www.gotoknow.org/posts/๒๒๙๓๕๘> [Online]. สืบค้นวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๑.

หลักการแบ่งแยกอำนาจ

การปกครองของประเทศในระบอบประชาธิปไตย อำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน (Popular Sovereignty) เพื่อแสดงออกถึงอำนาจในการปกครองของประชาชนโดยแท้จริงประชาชนจะแสดงออกซึ่งการเป็นเจ้าของ โดยใช้อำนาจอำหนดตัวผู้ปกครอง และผู้แทนของตน รวมทั้งอำนาจในการถอดถอน ในกรณีที่มีการใช้อำนาจโดยมิชอบ โดยผ่านกระบวนการเลือกตั้งของประชาชนมีหลักการแบ่งอำนาจอธิปไตยที่สำคัญเป็น ๓ ฝ่าย คือ ฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร และฝ่ายตุลาการ ซึ่งอำนาจทั้ง ๓ ฝ่ายต้องเป็นอิสระจากกัน และถ่วงดุลอำนาจซึ่งกันและกัน เพื่อเป็นหลักประกันสิทธิเสรีภาพของประชาชน ป้องกันผู้มีอำนาจใช้อำนาจในทางที่ผิด เพื่อให้การบริหารบ้านเมืองเป็นไปด้วยความโปร่งใส มีการพัฒนาและเจริญก้าวหน้า ฝ่ายบริหารซึ่งเป็นผู้มีอำนาจหน้าที่ในการบริหารบ้านเมือง มาจากพรรคการเมืองที่มีเสียงข้างมากจากการเลือกตั้ง และจัดตั้งคณะรัฐบาลเข้ามาบริหารประเทศ^[๓๕]

ในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ใน พระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาตร ปฐมปัญณาสกั หมวด ๕๐ สูตรที่ ๑ วรรค ๔ ชื่อ เทวทูตวรรค ทรงแสดงถึงหลักอธิปไตย ๓ ประการ คือ **หลักอัตตาริปไตย** คือการเอาตนเป็นใหญ่ อำนาจอยู่ที่คนคนเดียว **หลักโลกาธิปไตย** คือ การเอาโลกเป็นใหญ่ เป็นการยึดเอาเสียงของคนหมู่มากเป็นใหญ่ และ**หลักธรรมาริปไตย** คือ การเอาหลักธรรมเป็นใหญ่ ซึ่งพระพุทธศาสนามุ่งเน้นหลักธรรมาริปไตยเป็นรูปแบบในการปกครองที่ดีที่สุด และการแบ่งแยกอำนาจทั้งสามฝ่ายมีอยู่จริงตามแนวพุทธศาสนาดังนี้

ฝ่ายนิติบัญญัติ ในพระพุทธศาสนา มีการบัญญัติพระวินัยเพื่อใช้ปกครองพระภิกษุหรือใช้เป็นหลักปฏิบัติของพระภิกษุ แต่พระวินัยนั้นเป็นพุทธบัญญัติทั้งหมด พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเองหาใช่พระภิกษุหรือผู้แทนเป็นผู้บัญญัติ อย่างที่รัฐสภาเป็นผู้บัญญัติกฎหมายในระบอบประชาธิปไตย ไม่ จุดประสงค์ในการบัญญัติพระวินัยก็เพื่อให้พระภิกษุอยู่ร่วมกันด้วยดี พ้นจากมลทินและกิเลสต่างๆ ทำให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสและเป็นเครื่องส่งเสริมการปฏิบัติธรรมดังพุทธดำรัสว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล เราจักบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลาย อาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ คือ เพื่อความดีแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อความสำราญแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อข่มผู้อยาก ๑ เพื่ออยู่สำราญแห่งภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก ๑ เพื่อป้องกันอาสวะอันจักบังเกิดในปัจจุบัน ๑ เพื่อกำจัดอาสวะอันจักบังเกิดในอนาคต ๑ เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส ๑ เพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว ๑ เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม ๑ เพื่อถือตามพระวินัย ๑”

^[๓๕] สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ, ๒๕๕๗ , ศาลรัฐธรรมนูญกับการพัฒนาประชาธิปไตยในระบบนิติรัฐ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ, ๒๕๕๗) หน้า ๓-๔.

ฝ่ายบริหาร ในสมัยเมื่อยังมีพระสาวกไม่มากนัก พระพุทธองค์ทรงบริหารพระศาสนาด้วยพระองค์เอง โดยมีพระสาวกที่สำคัญ เช่น พระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะช่วยแบ่งเบาภาระบ้างตามความจำเป็น ต่อมาเมื่อมีพระสาวกเพิ่มขึ้นและมีผู้ขอเข้าอุปสมบทโดยให้ผู้ขอบวชเปล่ง วาจาถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ครั้นต่อมาเมื่อภิกษุเพิ่มขึ้นอีก ทรงมอบความเป็นใหญ่ให้แก่พระภิกษุในการทำกิจกรรมทั้งปวงของพระพุทธศาสนา เช่น การให้บรรพชาอุปสมบท การกรานกฐิน การกำหนดเขตสีมา การระงับอธิกรณ์ เป็นต้น ซึ่งเท่ากับมอบให้พระภิกษุเป็นผู้บริหารงานพระศาสนาตามระเบียบที่ได้ทรงกำหนดไว้นั่นเอง ส่วนการบริหารคณะสงฆ์ที่อยู่ในรูปองค์กร เช่น มหาเถรสมาคมนั้น ไม่บัญญัติในพระวินัย แต่ก็ได้ชัดพระวินัย

ฝ่ายตุลาการทางพระพุทธศาสนา มีลักษณะบางอย่างคล้ายกับสถาบันตุลาการฝ่ายอาณาจักร มีกฎหรือระเบียบที่สังคมทั่วไปเป็นบรรทัดฐานแห่งการกระทำของบุคคลในสังคม ป้องกันไม่ให้มีการกระทำหรือความประพฤติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความสงบสุขของสังคม ฝ่ายอาณาจักรมีกฎหมายเป็นหลักในการปกครอง ส่วนฝ่ายพุทธจักร มีธรรมวินัยเป็นหลักในการปกครอง ฝ่ายอาณาจักร มีกระบวนการพิจารณาเรียกว่า คดี ฝ่ายพุทธจักร มีกระบวนการพิจารณาเรียกว่า อธิกรณ์ และมีวิธีลงโทษตามโทษานุโทษ แต่ลักษณะการลงโทษตามพระวินัยกับโทษของกฎหมายบ้านเมืองมีข้อแตกต่างกัน^[๓๖] แต่ความผิดที่ร้ายแรงบางประเภทของบรรพชิต เช่น ความผิดทางเพศในตำราวินัยมุขนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้อธิบายคำว่า “**เสพเมถุนธรรม**” ในสิกขาบท หมายถึง เมถุนธรรมสามัญ ระหว่างชายกับหญิง แต่ในคัมภีร์วิภังค์ อธิบายว่า ความผิด “**เมถุนธรรม**” มิได้จำกัดเฉพาะระหว่างชายกับหญิงเท่านั้น แต่รวมถึงภิกษุที่เสพในเวจมรรค กัถิ ในปาก (มุขวรรค) กัถิ รวมถึงบันฑิตะ (กระเทย) พันทาง เปรด สัตว์ดิรัจฉาน ซึ่งมีมนุษย์หรือสัตว์ที่เป็นวัตถุแห่งเมถุนธรรม จะมีชีวิตหรือเป็นซากศพก็ได้ สำคัญแต่เพียงยังเป็นวัตถุที่ให้ภิกษุสามารถ เสพเมถุนธรรมได้ก็พอแล้ว จะสำเร็จหรือไม่ ไม่ประมาณ แม้ไม่สำเร็จ แต่องค์กำเนิดเข้าไปได้เพียงเล็กน้อยที่เรียกว่า ยังองค์กำเนิดเข้าไปในทวารมรรคเพียงแค่ว่า “**ชั่วเมถุนหาหนึ่ง**” ก็ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว^[๓๗] สำหรับฝ่ายอาณาจักรคล้ายกับความผิดฐานข่มขืนกระทำชำเรา ตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา ๒๗๖^[๓๘] ซึ่งคำว่า กระทำชำเรา คำพิพากษาศาลฎีกาที่ ๑๑๓๓/๒๕๐๙ ได้เคย

^[๓๖] คนอง วังฝ่ายแก้ว, ๒๕๕๕, หลักนิติบัญญัติ บริหารและตุลาการ ตามแนวพระพุทธศาสนา, <http://www.gotoknow.org/posts/๔๔๔๑๑๒>, สืบค้นวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

^[๓๗] ประสิทธิ์ ปิวาวัฒนพานิช, ๒๕๔๙, พุทธศาสน์และนิติศาสตร์ : ศึกษาเปรียบเทียบในเชิงนิติวิธีและหลักคำสอน, วรสารนิติศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า ๕๘๐ – ๕๘๑.

^[๓๘] ประมวลกฎหมายอาญา มาตรา ๒๗๖ วรรคแรก เดิม บัญญัติว่า “ผู้ใดข่มขืนกระทำชำเราผู้อื่นซึ่งมิใช่ภรรยาตนโดยขู่เข็ญด้วยประการใด ๆ โดยใช้กำลังประทุษร้ายโดยหญิงผู้นั้นอยู่ในภาวะที่ไม่สามารถขัดขืนได้ หรือโดยทำให้หญิงผู้นั้นเข้าใจผิดว่าตนเป็นบุคคลอื่น ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่สี่ปีถึงยี่สิบปี และปรับตั้งแต่แปดพันบาทถึงสี่หมื่นบาท”.

ตีความไว้ว่า เมื่ออวัยวะเพศชายล่วงล้ำอวัยวะเพศหญิง แม้เพียงราว ๑ องคุลี ย่อมมีความผิดฐานข่มขืนกระทำชำเราแล้ว

มีข้อสังเกตว่า เดิมประมวลกฎหมายอาญา มาตรา ๒๗๖ มีบทบัญญัติให้ ความผิดฐานข่มขืนกระทำชำเราหญิงอื่นซึ่งมิใช่ภรรยาตน ต้องเป็นกรณีที่ใช้อวัยวะเพศชายล่วงล้ำเข้าไปในช่องสังวาสหรืออวัยวะเพศหญิงเท่านั้น ตามคำพิพากษาศาลฎีกาที่ ๑๐๔๘/๒๕๑๘ ต่อมาภายหลังพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายอาญา (ฉบับที่ ๑๙) พ.ศ. ๒๕๕๐ มีผลใช้บังคับเมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๕๐^[๓๙] บัญญัติให้การข่มขืนกระทำชำเรา มิได้หมายถึง กรณีที่ใช้อวัยวะเพศชายล่วงล้ำเข้าไปในช่องสังวาสหรืออวัยวะเพศหญิงเท่านั้น แต่หมายความถึง การใช้อวัยวะเพศของผู้กระทำความผิดกับ ทวารหนัก หรือช่องปากของผู้อื่น และมีได้หมายความว่าเพียงชายกระทำกับหญิงเท่านั้น แต่หมายความรวมถึงชายกระทำกับชายด้วย ซึ่งหลักการนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงบัญญัติไว้นานกว่า ๒,๕๐๐ ปีแล้ว ย่อมแสดงให้เห็นว่า คำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาทันสมัย เป็นข้อเท็จจริงที่สามารถพิสูจน์ได้ โดยไม่จำกัดเวลา (อกาลิก)

หลักการประชาธิปไตย ฝ่ายอาณาจักร ถือรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดของการปกครองในทางโลก **พระพุทธศาสนา** ถือพระธรรมวินัยเป็นธรรมนูญหรือกฎหมายสูงสุดในการปกครองพระภิกษุ **พระธรรม** คือ ความเป็นจริงตามธรรมชาติ เป็นหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง **พระวินัย** คือ คำสั่งอันเป็นข้อปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติขึ้นเมื่อรวมกัน เรียกว่า **พระธรรมวินัย** มีความสำคัญสูงสุดที่พระพุทธเจ้าทรงมอบให้เป็นพระศาสดาแทนพระองค์ ก่อนที่พระองค์จะปรินิพพานเพียงเล็กน้อย ทรงตรัสแก่พระอานนท์ว่า^[๔๐] “ดูก่อนอานนท์ ธรรมกัฏฐิ วินัยกัฏฐิ ที่เราได้แสดงไว้ และ บัญญัติไว้ด้วยดี นั้นแหละจักเป็นพระศาสดาของพวกท่านสืบแทนเรา ตถาคต เมื่อเราล่วงไป แล้ว บัญญัติไว้ด้วยดี นั้นแหละจักเป็นพระศาสดาของพวกท่านสืบแทนเรา ตถาคต เมื่อเราล่วงไปแล้ว”

^[๓๙] ประมวลกฎหมายอาญา มาตรา ๒๗๖ ที่แก้ไขแล้ว บัญญัติว่า “ผู้ใดข่มขืนกระทำชำเราผู้อื่นโดยขู่เข็ญด้วยประการใด ๆ โดยใช้กำลังประทุษร้ายโดยผู้อื่นนั้นอยู่ในภาวะที่ไม่สามารถขัดขืนได้ หรือโดยทำให้ผู้อื่นนั้นเข้าใจผิดว่าตนเป็นบุคคลอื่นต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่สี่ปีถึงยี่สิบปี และปรับตั้งแต่แปดพันบาทถึงสี่หมื่นบาท

การกระทำชำเราตามวรรคหนึ่ง หมายความว่ากระทำให้สอดองความใคร่ของผู้กระทำโดย การใช้อวัยวะเพศของผู้กระทำความผิดกับอวัยวะเพศ ทวารหนัก หรือช่องปากของผู้อื่น หรือการใช้สิ่งอื่นใดกระทำความผิดกับอวัยวะเพศหรือทวารหนักของผู้อื่น ฯลฯ”

^[๔๐] พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๐ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒ ทีฆนิกาย มหาวรรค ในบท มหาปรินิพพานสูตร.

หลักเสรีภาพ (Liberty)

หมายถึง การที่บุคคลสามารถกระทำ หรืองดเว้นกระทำการสิ่งหนึ่งสิ่งใดตามที่ต้องการ ตราบเท่าที่การกระทำ หรืองดเว้นการกระทำนั้นไม่ไปละเมิดสิทธิและเสรีภาพของผู้อื่นที่ได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย และไม่เป็นการขัดต่อความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน

หลักเสรีภาพตามหลักพระพุทธศาสนา มีการกำหนดสิทธิและหน้าที่ ไว้ในพระวินัยอย่างชัดเจน เช่น การกำหนดบทบาทและหน้าที่ของพระภิกษุในการทำอุตติกรรม ทำด้วยสังฆัจฉวรรค คือ สังฆ ๔ รูปขึ้นไป ได้แก่ การสวดปาฏิโมกข์ การทำอุตติจิตตอุทเทกรรม ทำด้วยสังฆปัญจวรรค คือ สังฆ ๕ รูปขึ้นไป ได้แก่ การกรานกฐิน และอุตติจิตตอุทเทกรรม ทำด้วยสังฆ ๑๐ รูปขึ้นไป (ยกเว้นในที่กัณดารที่หาพระสงฆ์ได้ยาก) ได้แก่ การอุปสมบท เป็นต้น นอกจากนั้นพระพุทธเจ้ายังให้หลักเสรีภาพในการคิด เช่น ชาวกาลามะ ในการที่จะเชื่อหรือไม่เชื่อ ในกาลามสูตร ๑๐ ประการ เช่น อย่าเชื่อเพียงเพราะเล่าสืบกันมา ฟังตามกันมา ขวาลือ การอ้างตำราหรือทฤษฎี เป็นต้น หากจะเชื่อต้องใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองให้รอบคอบตามหลักของโยนิโสมนสิการ^[๔๑]

พระพุทธเจ้ายังทรงอนุญาตให้ภิกษุศึกษาพระพุทธศาสนาด้วยภาษาใด ๆ ก็ได้ คือศึกษาด้วยภาษาที่ตนเองรู้ดีที่สุด ไม่ให้ผูกขาดศึกษาด้วยภาษาเดียว เหมือนศาสนาพราหมณ์ที่ต้องศึกษาด้วยภาษาสันสกฤตเพียงภาษาเดียว แต่การที่คณะสงฆ์ไทยใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก ก็เพื่อสอบทานความถูกต้องในกรณีที่มีความสงสัยเท่านั้น ส่วนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจะใช้ภาษาท้องถิ่นใด ๆ ก็ได้

พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระภิกษุปฏิบัติคล้อยตามกฎหมายของประเทศที่ตนอาศัยอยู่ การปฏิบัติใด ๆ ที่ไม่มีห้ามไว้ในศีลของพระภิกษุแต่ผิดกฎหมายของประเทศนั้น ๆ พระภิกษุก็กระทำไม่ได้ ข้อนี้ทำให้พระภิกษุสามารถอยู่ได้ในทุกประเทศโดยไม่มีความขัดแย้งกับรัฐบาล และประชาชนของประเทศนั้น ๆ^[๔๒]

พระภิกษุในพระพุทธศาสนา มีสิทธิ เสรีภาพภายใต้พระธรรมวินัย เช่น พระภิกษุที่จำพรรษาอยู่ด้วยกันมีสิทธิได้รับของแจกตามลำดับพรรษา มีสิทธิรับกฐิน และได้รับอานิสงาสกฐินในการแสวงหาจีวรตลอด ๔ เดือนฤดูหนาวเท่าเทียมกัน นอกจากนั้นยังมีเสรีภาพที่จะเดินทางไปไหนมาไหนได้ จะอยู่จำพรรษาวัดใดก็ได้เลือกปฏิบัติกรรมฐานข้อใด ถือธุดงค์วัตรข้อใดก็ได้ทั้งสิ้น^[๔๓]

^[๔๑] คนอง วังผายแก้ว, ๒๕๕๕, แนวคิดการปกครองตามรูปแบบประชาธิปไตยตามทัศนะพระพุทธศาสนา, <https://www.gotoknow.org/posts/๔๕๐๐๕๒>, สืบค้นวันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๕๖๑.

^[๔๒] ผู้ช่วยศาสตราจารย์ จักรแก้ว งามเมือง, ๒๕๕๓, ประชาธิปไตยในพระพุทธศาสนา (๑) <http://www.gotoknow.org/posts/๔๕๐๒๕๖>, สืบค้นวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.

^[๔๓] Social Media, ๑๘ มิถุนายน ๒๕๕๖, ประชาธิปไตยทั่วไปในพระพุทธศาสนา, <https://kasmonblog.wordpress.com/๒๐๑๓/๐๖/๑๘/๗>, สืบค้นวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.

หลักความเสมอภาค (Equality)

ในระบอบประชาธิปไตยเชื่อมั่นว่า หากมนุษย์มีโอกาสที่เสมอภาคเท่าเทียมกัน ถึงแม้ว่าจะมีความสามารถที่ต่างกันไปก็ตาม มนุษย์จะสามารถดำรงชีวิตที่ดีร่วมกันได้ ดังนั้นความเสมอภาคจึงหมายถึง ความเสมอภาคขั้นพื้นฐานที่ประชาชนในสังคมเดียวกันมีความเท่าเทียมกันภายใต้กฎหมายเดียวกันได้^[๔๔]

หลักความเสมอภาคในพระพุทธศาสนา จะเห็นได้อย่างชัดเจนในการให้ความเสมอภาคในเรื่อง วรรณะ เชื้อชาติ เช่น บุคคลไม่ว่าจะอยู่วรรณะใด กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร มาแต่เดิมรวมทั้งคนวรรณะต่ำกว่านั้น เช่นพวกจัณฑาล พวกปุกกุสะคนเก็บขยะ และพวกทาส เมื่อเข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องแล้ว มีความเท่าเทียมกัน คือปฏิบัติตามสิกขาบทเท่ากันและนับถือกันในเรื่องของพระศา เศรพกันตามลำดับอาวุโส คือผู้อุปสมบทภายหลังเคารพผู้อุปสมบทก่อนและมีความเสมอภาคในการเคารพนับถือพระรัตนตรัยเสมอกัน

หลักการปกครองโดยกฎหมาย หรือ หลักนิติธรรม (Rule of Law)

ในระบอบประชาธิปไตยมีการปกครองโดยยึดถือกฎหมายตามหลักนิติธรรม เพื่อมุ่งจะให้ความคุ้มครองแก่สิทธิและเสรีภาพขั้นพื้นฐานของประชาชนเป็นสำคัญ ดังนั้น ผู้ปกครองจะใช้อำนาจใดๆ ได้ก็ต่อเมื่อมีกฎหมายให้อำนาจไว้ อีกทั้งการใช้อำนาจนั้นจะต้องอยู่ภายใต้ขอบเขตตามเจตนารมณ์ของกฎหมายซึ่งเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน การจำกัดสิทธิเสรีภาพใดๆ ของประชาชนจะต้องเป็นไปตามเงื่อนไขของกฎหมายเท่านั้น

ในพระพุทธศาสนา มีพระธรรมวินัย ซึ่งถือว่าเป็นกฎหมายที่เป็นหลักปฏิบัติของพระภิกษุให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อหมู่คณะมีความสุข ปกป้องคนดี ช่มคนชั่ว จนถึงเพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม คือพระพุทธศาสนา

หลักเสียงข้างมาก (Majority Rule)

การปกครองในระบอบประชาธิปไตยเป็นการปกครองเพื่อผลประโยชน์ของประชาชน ดังนั้นในการตัดสินใจใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นกำหนดตัวผู้ปกครอง หรือการตัดสินใจของฝ่ายนิติบัญญัติฝ่ายบริหาร และฝ่ายตุลาการจะต้องถือเอาเสียงข้างมากเป็นเกณฑ์และเพื่อให้มั่นใจว่าการตัดสินใจนั้นสะท้อนถึงความต้องการของคนส่วนใหญ่อย่างแท้จริง ก็จะต้องให้ความเคารพและคุ้มครองเสียงข้างน้อยด้วย (Minority Rights) ทั้งนี้ เพื่อประกันว่าฝ่ายเสียงข้างมากจะไม่ใช้มติในทางมิชอบ

^[๔๔] คนอง วังฝ่ายแก้ว,เชิงอรธ ๓๖ อ้างแล้ว.

พระพุทธศาสนา ก็ใช้หลักเสียงข้างมาก เป็นเครื่องตัดสิน เช่น การรับกฐิน จะต้องมีการถามท่ามกลางพระภิกษุว่า พระภิกษุรูปใดสมควรได้รับผ้ากฐิน โดยมีการเสนอพระภิกษุรูปที่สมควรได้รับผ้ากฐิน หากพระภิกษุเห็นด้วยก็เปล่งวาจาพร้อมกันว่า สาธุ หรือหากภิกษุรูปใดทำผิดพระวินัย ก็มีการตัดสินที่เรียกว่า **เบญยยลิกา** คือ การระงับด้วยเสียงข้างมากลงมติ ทั้งอธิกรณ์และการระงับพระภิกษุส่วนใหญ่ และในการประชุมทำสังฆกรรมต่างๆ นั้น ต้องมีมติเป็นเอกฉันท์ หากมีข้อข้องใจมีสิทธิยับยั้ง (Veto) ได้ แม้เพียงพระภิกษุรูปเดียวทั่วทั้ง พระภิกษุทั้งหมดก็ต้องฟัง ดังกรรมวาจาที่ว่า **ยสสายสมโตขมติ...โสตุณหสยสส น ขมติ โส ภาเสย** แปลว่า ถ้ากรรมนี้ ชอบใจต่อท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นฟังเสีย ถ้าไม่ชอบใจต่อท่านผู้ใด ผู้นั้นฟังพูดขึ้น ^[๔๕]

กฎหมายไม่มีผลย้อนหลัง

หลักกฎหมายที่ถือว่าเป็นเสาหลักของกฎหมายอาญา คือ **ไม่มีความผิด ไม่มีโทษ หากไม่มีกฎหมาย** (nor crime nor punishment without law) หมายความว่า บุคคลจะมีความผิดอาญาและได้ระบุมโทษไว้ในขณะที่ผู้นั้นกระทำความผิดด้วย หากในเวลาทีผู้นั้นได้กระทำ ยังไม่มีกฎหมายบัญญัติให้การกระทำดังกล่าวเป็นความผิดอาญาแล้ว รัฐจะตรากฎหมายย้อนหลัง ให้การกระทำดังกล่าวเป็นความผิดอาญา และให้ผู้นั้นรับโทษมิได้

ในพระพุทธศาสนา พระวินัย พระพุทธเจ้ามิได้ทรงบัญญัติไว้ล่วงหน้า แต่เกิดขึ้นโดยลำดับตามเหตุที่เกิดขึ้น กล่าวคือ เมื่อใดความเสียหาย หรือความผิดเกิดขึ้น เพราะภิกษุรูปใดรูปหนึ่งทำลง เมื่อนั้นพระองค์จึงทรงบัญญัติ **สิกขาบท** อย่างหนึ่งอย่างใด ห้ามความประพฤติเช่นนั้นเป็นอย่างไรไป และพระพุทธเจ้าไม่ทรงปรับผู้ทำผิดคนแรกทีเรียกว่า อาทิกัมมิกะ ซึ่งถือว่าเป็นต้นบัญญัติ หรือ **ปฐมบัญญัติ** อันเป็นที่อ้างอิงในทางชั่ว ให้เป็นความผิดบัญญัติ เนื่องจากพระภิกษุที่เป็นต้นบัญญัติ นั้นเป็นผู้ทำให้กำเนิดพระวินัยข้อต่างๆ ซึ่งในเวลาทีพระภิกษุที่เป็นต้นบัญญัติได้กระทำความผิดอย่างใดนั้น ยังไม่มีข้อวินัยนั้นๆ ปรับเป็นความผิด ดังนั้นพระภิกษุที่เป็นผู้กระทำความผิดคนแรก พระพุทธเจ้าจึงไม่เอาผิดแก่ผู้นั้น แต่พระวินัยข้อนั้นๆ จะใช้กับพระภิกษุของค์ต่อไป ดังนั้น หากมีการกระทำความผิดวินัยครั้งที่สอง พระภิกษุรูปนั้นย่อมมีความผิดแล้ว ^[๔๖]

ความสัมพันธ์ระหว่างหลักธรรมในพระพุทธศาสนากับผู้ปกครอง

พระพุทธศาสนาถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดีย ที่มีการปกครองโดยพระราชาหรือกษัตริย์ที่มีความสำคัญในฐานะเป็นประมุขแห่งรัฐ มีความสำคัญมิใช่เป็นเพียงผู้นำในทางการเมืองแต่เป็น

^[๔๕] เจริญธรรม ๔๐ อ้างแล้ว.

^[๔๖] ประสิทธิ์ ปิวาวัฒนพานิช, เจริญธรรม ๓๗ อ้างแล้ว, หน้า ๕๘๒.

ศูนย์กลางที่สำคัญที่สุดของสังคมด้วย พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญแก่ผู้ปกครองมากกว่าระบบการปกครอง กล่าวคือ ผู้นำหรือผู้ปกครองเป็นผู้ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการนำพาประชาชนและประเทศชาติไปสู่ความเจริญหรือความเสื่อมได้^[๔๗] ดังปรากฏตามพระราโชวาทชาดกว่า

“ถ้าเมื่อใดทั้งหลายว้ายข้ามแม่น้ำไป โคหัวหน้าฝูงว้ายคด เมื่อโคผู้นำฝูงว้ายคดเช่นนี้ โคทั้งหมดก็ยอมว้ายคดไปตามกัน ในมนุษย์ทั้งหลายก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับสมมติแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติไม่เป็นธรรม ประชาชนนอกนี้ก็ประพฤติไม่เป็นธรรมอย่างแน่แท้ ถ้าพระราชาผู้เป็นใหญ่ไม่ตั้งอยู่ในธรรม รัฐก็ยอมอยู่เป็นทุกข์ทั่วกันถ้าเมื่อใดทั้งหลายว้ายข้ามแม่น้ำไป โคหัวหน้าฝูงว้ายข้ามตรง เมื่อโคผู้นำฝูงว้ายข้ามตรงเช่นนั้น โคทั้งหมดก็ยอมว้ายข้ามตรงไปตามกันในหมู่มนุษย์ทั้งหลายก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับสมมติแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติเป็นธรรม ประชาชนนอกนี้ก็ยอมประพฤติเป็นธรรมไปตามอย่างแน่แท้ ถ้าพระราชาเป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรมรัฐก็ยอมอยู่เป็นสุขทั่วกัน”^[๔๘]

หลักธรรมในพระพุทธศาสนา สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้ทั้งในด้านการบริหารจัดการและด้านการปกครอง โดยมุ่งเน้นที่ผู้บริหารหรือผู้ปกครอง ต้องมีความถูกต้อง ความดีงาม และมีหลักธรรมอันเป็นหลักสำคัญสำหรับการบริหารและการปกครองเป็นที่ตั้ง เช่น ทศพิธราชธรรม พรหมวิหาร ๔ สังคหวัตถุ ๔ มรรค ๘ สัมปยุตธรรม ๗ หิริ โอตตัปปะ ฯ ดังได้กล่าวมาในเบื้องต้นแล้ว ก็ จะส่งผลให้การบริหารหรือการปกครองเป็นผลดีต่อผู้ใต้บังคับบัญชาหรือประชาชนที่อยู่ภายใต้การปกครอง ให้มีความอยู่เย็นเป็นสุข มีความเจริญ และบ้านเมืองเกิดสันติภาพได้ในที่สุด

บทสรุป

จากที่ผู้เขียนได้ศึกษาหลักนิติธรรม หลักประชาธิปไตยและหลักพระพุทธศาสนาที่ได้นำเสนอมาข้างต้นเห็นว่าหลักการทั้งสามอย่างมีความสอดคล้อง มีส่วนสนับสนุนโดยสามารถจะกล่าวถึงอ้างอิงกันได้ กล่าวคือในหลักนิติธรรมถือว่ากฎหมายเป็นใหญ่ประชาชนมีความเสมอภาคภายใต้กฎหมายเดียวกัน มีกระบวนการยุติธรรมที่อิสระในการตัดสินคดีขณะที่หลักพระพุทธศาสนาก็ถือเอาพระธรรมคือคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นใหญ่เช่นกันซึ่งพระธรรมเปรียบเสมือนรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุด พระภิกษุทุกรูปไม่ว่าจะมาจากวรรณะใดเมื่อเข้ามาบวชแล้วมีสิทธิมีความเสมอภาคในสิกขาบท (ศีล) เท่ากันหมด กรณีพระภิกษุกระทำผิดพระวินัย ก็จะถูกพิจารณาจากที่ประชุมสงฆ์หรือการทำสังฆกรรมอย่างยุติธรรม

^[๔๗] พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๗ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๙ ขุททกนิกายชาฎกภาคที่ ๑ ราโชวาทชาดกที่ ๔ ว่าด้วยคุณสมบัติของผู้นำ.

^[๔๘] คนอง วังผายแก้ว, ๒๕๕๕, การเมืองการปกครองในคัมภีร์ชาดกในทางพระพุทธศาสนา, <http://www.gotoknow.org/posts/๔๔๔๑๑๒> , สืบค้นวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.

นอกจากนี้ หลักนิติธรรมยังเป็นเสาหลักค้ำจุนหลักการปกครองระบอบประชาธิปไตยเพราะประชาธิปไตยมีสาระสำคัญหรือองค์ประกอบได้แก่การปกครองโดยกฎหมาย อำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน ประชาชนมีเสรีภาพ มีความเสมอภาคภายใต้กฎหมาย หลักนิติธรรมกับหลักประชาธิปไตยต่างมุ่งจำกัดอำนาจของฝ่ายปกครอง ค้ำครองสิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชน โดยมีกฎหมายเป็นตัวกำหนด

ในส่วนหลักประชาธิปไตยกับหลักพระพุทธศาสนาแม้หลักการทั้งสองจะมีอายุที่แตกต่างกันมากมีจุดกำเนิดจากสถานที่ต่างกันแต่หลักการทั้งสองมีความเหมือนกันอย่างยิ่ง กล่าวคือ ระบอบประชาธิปไตยถือว่าประชาชนเป็นใหญ่ ปกครองโดยกฎหมาย ถือหลักเสียงข้างมากแต่เคารพเสียงส่วนน้อย สิทธิเสรีภาพได้รับการคุ้มครอง ในหลักพระพุทธศาสนาก็ถือหลักพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นแนวทาง มอบความเป็นใหญ่ให้พระภิกษุที่เรียกว่าอริยปไตย ๓ ได้แก่ อตตาริปปไตย โลการิปปไตย และธรรมาริปปไตย พระภิกษุมีสิทธิเสรีภาพในการเลือกที่อยู่ การทำสังฆกรรมถือหลักเสียงข้างมากเป็นเกณฑ์ไม่ว่าเป็นการรับภิกษุ การลงโทษทางวินัยแก่พระภิกษุ

แม้กาลล่วงธรรม (พระธรรมจักร) ในพระพุทธศาสนาจะเริ่มหมุนเมื่อกว่า ๒,๕๐๐ ปีล่วงมาแล้ว แต่พระธรรมและพระวินัยเหล่านั้นก็มีความล้ำสมัย เป็นหลักธรรมที่สามารถพิสูจน์ได้ไม่จำกัดเวลา (อกาลิก) หลักธรรมในพระพุทธศาสนายังเป็นพื้นฐานการบัญญัติกฎหมายระเบียบ วิธีปฏิบัติที่ใช้ในการปกครองสามารถเปรียบเทียบกับแนวคิดและทฤษฎีทางกฎหมายที่ถือกำเนิดขึ้นในซีกโลกตะวันตกได้ ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดเรื่องกำเนิดหลักนิติธรรม เรื่องอริยปไตยและเรื่องการปกครองในระบอบประชาธิปไตยหรือแม้แต่เรื่อง การแบ่งแยกอำนาจ สิทธิ เสรีภาพ ความเสมอภาค หลักเสียงข้างมาก หลักกฎหมายไม่มีผลย้อนหลัง ซึ่งพระพุทธศาสนาก็ปรากฏหลักการนี้อยู่อย่างครบถ้วน

ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้นก็คือ หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหลักอริยสัจ ๔ ความจริงแท้ ตามธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบและนำเผยแพร่แก่ชนทั่วไตรโลกิณ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) คือ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ความทุกข์ไม่มีอะไรคงอยู่ตลอดไป มีเกิดมา ตั้งอยู่แล้วดับไป นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมคำสอนของผู้ปกครองและประชาชน คือ ทศพิธราชธรรมหรือหลักราชธรรม ๑๐ ประการ พรหมวิหาร ๔ ขรवासธรรม ๔ สังคหวัตถุ ๔ อิทธิบาท ๔ สปัปฐิสธรรม ๗ หลักกาลามสูตร ๑๐ ประการ หิริโอตตปปะหรือธรรมคุ้มครองโลก เป็นต้น สรุปคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ ให้นุชย “ละเว้นการกระทำชั่วทั้งปวง ทำแต่ความดี และทำจิตใจให้สะอาดผ่องใส” โดยใช้ศีล สมาธิ ภาวนา หรือที่เรียกว่าไตรสิกขา เป็นแนวทางในการดับทุกข์หรือแก้ไขปัญหาดังๆ

กล่าวโดยสรุป ทั้งหลักนิติธรรมและหลักประชาธิปไตยที่นักคิด นักปรัชญาชาวตะวันตกคิดค้นขึ้นมาก็เพื่่อมุ่งหมายให้สังคมมนุษย์อยู่กันอย่างมีความสุข มีความยุติธรรม มีความรัก ความสามัคคีต่อกัน เคารพในเกียรติศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ แต่สิ่งเหล่านี้จะเกิดขึ้นได้ต้องมีหลักธรรม

ในพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจให้มนุษย์มีศีลธรรม มีคุณธรรม มีเมตตาธรรม ต่อกัน เพื่อให้สังคมมนุษย์น่าอยู่เป็นสังคมประชาธิปไตยโดยมีหลักนิติธรรมเป็นเครื่องค้ำจุนอันจะทำให้สังคมมนุษย์มีความผาสุกอย่างแท้จริงตลอดไป ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าหลักพระพุทธศาสนาอยู่เหนือหลักนิติธรรมและประชาธิปไตยอีกชั้นหนึ่งนั่นเอง

สำหรับประเทศไทยหากผู้ปกครองและประชาชนยึดมั่นในหลักธรรมพระพุทธศาสนาในการดำรงตนโดยนำหลักนิติธรรมไปสนับสนุนส่งเสริมการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ไม่ว่าจะเป็นการตรากฎหมาย การบังคับใช้กฎหมายด้วยความยุติธรรม คัมครองสิทธิ เสรีภาพประชาชน และนำวิถีประชาธิปไตยไปปฏิบัติอย่างจริงจัง ผู้เขียนเชื่อว่า การพัฒนาประชาธิปไตยของไทยจะเจริญก้าวหน้าอย่างมั่นคงและยั่งยืน.

บรรณานุกรม

- กรมประชาสัมพันธ์.๒๗ มกราคม ๒๕๖๐.http://www.prd.go.th/ewt_news/,สืบค้นวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๑.
- ศาสตราจารย์ ดร.กำชัย จงจักรพันธ์.๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖.หลักนิติธรรม ความหมาย สาระสำคัญ และของการฝ่าฝืน. จาก www.thailawreform.go.th: <http://www.lrct.go.th/th/?p=๕๗๑๖>.สืบค้นวันที่ ๑๘ มีนาคม ๒๕๖๑.
- คนอง วังฝายแก้ว , ๒๕๕๕ , หลักนิติบัญญัติ บริหารและตุลาการ ตามแนวพระพุทธศาสนา, <http://www.gotoknow.org/posts/๔๔๔๑๑๒> , สืบค้นวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.
- คนอง วังฝายแก้ว, แนวคิดการปกครองตามรูปแบบประชาธิปไตยตามทัศนะพระพุทธศาสนา, <https://www.gotoknow.org/posts/๔๕๐๐๕๒> , สืบค้นวันที่วันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๕๖๑.
- คนอง วังฝายแก้ว, ๒๕๕๕ , การเมืองการปกครองในคัมภีร์ชาดกในทางพระพุทธศาสนา, <http://www.gotoknow.org/posts/๔๔๔๑๑๒> , สืบค้นวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.
- ผู้ช่วยศาสตราจารย์ จักรแก้ว งามเมือง, ๒๕๕๓ , ประชาธิปไตยในพระพุทธศาสนา (๑) <http://www.gotoknow.org/posts/๔๔๐๒๕๖> , สืบค้นวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.
- วิทยากร เชียงกูล,๒๑ ตุลาคม ๒๕๕๑,รากฐานสำคัญของประชาธิปไตย,ชมรมศึกษาผลงานวิทยากร เชียงกูล <https://witayakornclub.wordpress.com/๒๐๐๘/๑๐/๒๑/w๑๐๒๐๐๙/>, สืบค้นวันที่ ๙ เมษายน ๒๕๖๑.
- บรรเจิด สิงคะเนติ,๒๕๕๓, หลักนิติรัฐ (das Rechtsstaatsprinzip). *โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน*, หน้า ๒๓๓.
- ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.บวรศักดิ์ อุวรรณโณ,๒๕๕๙,หลักนิติธรรมประชาธิปไตยและธรรมาธิปไตย. *เอกสารวิชาการส่วนบุคคล*, หน้า ๖.
- ประสิทธิ์ ปิวาวัฒนพานิช, ๒๕๕๙ , พุทธศาสน์และนิติศาสตร์ : ศึกษาเปรียบเทียบในเชิงนิติวิธีและหลักคำสอน, วรสารนิติศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า ๕๘๐ – ๕๘๑.
- ประมวลกฎหมายอาญา พ.ศ.๒๕๔๙,มาตรา ๒๗๖,เดิม.
- ประมวลกฎหมายอาญา พ.ศ.๒๕๔๙,มาตรา ๒๗๖,ตามพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายอาญา,(ฉบับที่ ๑๙),บังคับใช้วันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๕๐.
- ดร. พงศ์ศักดิ์ สุขสันต์. (ม.ป.ป.),หลักนิติธรรมในการเมือง, *เอกสารวิชาการส่วนบุคคล*, ๒.

พระธรรมปิฎก (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตฺโต), ๒๕๕๒, นิติศาสตร์แนวพุทธ, กรุงเทพฯ;
สหธรรมิก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๑๓.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๓, กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคนไปสู่ประชาธิปไตย, กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.

พิมพ์อัมพร ไชยนาทน, ระบอบประชาธิปไตยเป็นอย่างไร, WordPress.com [Online],
Available: <https://pimpornzzz.wordpress.com/ระบอบประชาธิปไตยเป็น/รูปแบบของการปกครอง/>, สืบค้นวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๑.

เพลินตา ตันรังสรรค์, มกราคม-กุมภาพันธ์ ปีที่ ๑๓, หลักนิติธรรมกับประชาธิปไตย, จุลินิติ, หน้า ๕๓.

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๐ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒ ทีฆนิกาย มหาวรรค ในบท มหาปริณิพพานสูตร.
อาฬวกสูตร พระไตรปิฎก ฉบับหลวง เล่มที่ ๑๕ ข้อที่ ๘๔๕, หน้าที่ ๒๕๘.

<https://th.wikipedia.org/wiki/ฆราวาสธรรม/>, สืบค้นวันที่ ๙ เมษายน ๒๕๖๑.

พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๑๗, พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๙ สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค. [Http://www.๘๔๐๐.org/tiptka_page/?book=๑๗](http://www.๘๔๐๐.org/tiptka_page/?book=๑๗), สืบค้นวันที่ ๒ เมษายน ๒๕๖๑.

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๙ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๑ สังยุตตนิกาย มหาวรรค, " <http://www.๘๔๐๐๐.org/tipitaka/attha/>, สืบค้นวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๑.

พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๑๙, พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๑ สังยุตตนิกาย มหาวรรค.

<https://th.wikipedia.org/wiki/พระ>, สืบค้นวันที่ ๓ เมษายน ๒๕๖๑. พระไตรปิฎก,
เล่มที่ ๒๐

พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๒. <https://th.wikipedia.org/wiki/กาลามสูตร/>,
สืบค้นวันที่ ๑๑ เมษายน ๒๕๖๑.

พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๒๑, พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๓ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต.

<https://th.wikipedia.org/wiki/สังคหวัตถุ> ๔, สืบค้นวันที่ ๕ เมษายน ๒๕๖๑.

พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๒๓ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๕. http://www.๘๔๐๐๐.org/tipitaka/pitaka_page/?book=๒๓&page/, สืบค้นวันที่ ๑๑ เมษายน ๒๕๖๑.

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๓ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๕. <https://th.wikipedia.org/wiki/สัพปุริสธรรม/>,
สืบค้นวันที่ ๑๑ เมษายน ๒๕๖๑.

พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๒๗, พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๑ ขุททกนิกายชาดก ภาค ๑ สุมังคลชาดก.

พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๒๗, สุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๙ ขุททกนิกายชาดก ภาค ๑ สุมังคลชาดก.

<https://th.wikipedia.org/wiki/>, สืบค้นวันที่ ๓ เมษายน ๒๕๖๑.

พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๓๑, พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒๓ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค.

<https://th.wikipedia.org/wiki/มรรค>. สืบค้นวันที่ ๙ เมษายน ๒๕๖๑.

ขุททกนิกาย ชาดก อรรถกถา, ๘/๒๔๐/๒๘๒-๒๘๕.

วิกิพีเดีย.๑๙ พุทธจิกายน ๒๕๖๐,วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี: <https://th.wikipedia.org>.

สืบค้นวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๑

สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ, ๒๕๕๗ , ศาลรัฐธรรมนูญกับการพัฒนาประชาธิปไตยในระบบนิติรัฐ,

(กรุงเทพมหานคร: สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ, ๒๕๕๗) หน้า ๓-๔.

คลังบทความ สภานักพัฒนาเพื่อประชาธิปไตย ,๑๕ พุทธจิกายน ๒๕๕๓,ประชาธิปไตย คือ อะไร?,

http://article-spadmc.blogspot.com/๒๐๑๐/๑๐/blog-post_๑๐.html,สืบค้นวันที่ ๙ เมษายน ๒๕๖๑.

อรรถพล ใหญ่สว่าง,๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘, มติชนออนไลน์: <http://m.matichon.co.th>.สืบค้นวันที่

๒๙ มีนาคม ๒๕๖๑

Mrs. Piyanart Singchoo,๗ พฤษภาคม ๒๕๕๕, gotoknow:

<https://www.gotoknow.org/posts/๕๓๕๐๐๕>. สืบค้นวันที่ ๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

vee za,๖ พฤษภาคม ๒๕๕๙,DMCpost: [https://dmcpost.blogspot.com/๒๐๑๖/๐๕/blog-](https://dmcpost.blogspot.com/๒๐๑๖/๐๕/blog-post_๗๕๗.html)

[post_๗๕๗.html](https://dmcpost.blogspot.com/๒๐๑๖/๐๕/blog-post_๗๕๗.html).สืบค้นวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๑

Social Media, ๑๘ มิถุนายน ๒๕๕๖, ประชาธิปไตยทั่วไปในพระพุทธศาสนา,

<https://kasmonblog.wordpress.com/๒๐๑๓/๐๖/๑๘/๗> สืบค้นวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์

๒๕๖๑.